Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
декабрь
2
воскресенье
№ 275 (14475)
1925 «чылдан» үндүрүлеттинген
Өртээ 3 кап.

ХОСТУГ ИНДИР

Саналдар, чагыг сөстер

ИЕ КИЖИ—ИЗИГ БААРЛЫГ

Айдың-чырык өртемчейде ава ышкаш үнелиг кижи кайда боор. Ооң мурнунга төлеттинмес өрелиг боол чорууруvус-даа ол. Ава — эң-не эргим кижи. Ынчангаш бистиң өгбелеривис «булут аразындан хүн караа чырык, улус аразындан ие караа чымчак» деп чугаалап чорааннары уткалыг.

Бистиң аваvыс Чайдып Доңгаковна Шимит бо хүннерде 50 харлап турар. Ол чайның изиинде, кыштың соогунда-даа Бай-Тайганың «Кызыл-Даг» совхозунуң бензоколонказында хөй чылдарда ажылдап турар. Херээжен кижиге ол ажыл дыка нарын. Ооң үлүг-хуузун үнелеп чоруур бис.

Аваvыс — алды уругнуң иези. Ол бистерни чааскаан кижизиткен. Бистер ажыл-агыйның янзы-бүрү адырларында хире-шаавыс-биле ажылдап чоруур бис. Ажылживис аваvысты, арат-чонувусту өөртүр болза, өөрүшкү деп санаар бис.

Чартык чүс чыл харлап турар аваvыска «Шын» солун дамчыштыр изиг байыр чедирерин редакциядан диледи-вис.

Ынак авай, ам-даа каң-кадык ажылдап, чурттап, ажы-төлүңнүң ажы-төлүнге хүндүлүг кырган-ава боол чорууруңну сеткиливис ханызындан күзедивис.

Уруглары **Алдай-оол, Светлана, Азияна КУУЛАРЛАР.**

ЧОРГААРЛАНЫП ЧОР БИС

Аваvыска, ачаvыска бис — оларның уруглар, оолдары чоргаарланып чоруур бис. Бистиң аваvыс хөй уруглар, оолдарны төрээш, азырап, кижизидип каан. Шупту үш урут, беш оол бис.

Бо чурттап келген үезинде ада-иевис бисти азырап, колхоз, совхозунга үлүг-хуузун эвээш эвести киирип келген. Авам хөй чылдарда Аймыырлыг трактор-хову бригадазынга поварлап чораан. Сөөлгү 20 чылын ынак аваvыс Кызыл-Даг суурнуң «Сайзанак» ясли-садында ажылдап чоруур. Бистиң аваvыс бо хире хөй чылдарда поварлап ажылдап келгеш, багай диртип көрбээн. Эки ажылы дээш өртектиг белектер-биле болгаш хүндүлел бижиктер-биле шаңнадып, мактадып чораан.

Бистиң аваvыс 50 харлааш, хүндүлүг пенсияже үнүп турда, уруглары Люда, Люба, Лола аас-кежикти, каң дег кадыкшылды күзээр-дир бис. Аваvыстың долу ады Александра Климовна Балчыма, а ачаvысты — Конгар Очурович Балчыма дээр.

Ачаvыс база хөй чылдарда механизаторлап ажылдап келген. Ол 30 чыл иштинде көдээ ажыл-агыйның «каң аъдын» мунуп, көдээ ажыл-агыйга бодунуң күжүн бараалгадып келген. Бо ажылдап чораан үезинде эки ажылы дээш шаңнадып, мактадып чораан. Ачаvыстың кол талантызы — хөөмей-сыгыт. Бодунуң талантызы-биле республика көрүлделеринге үргүлчү киржип келген. 1989 чылда Чадаанага болуп эрткен «Хөөмей» фестивальынга киришкеш, фестивальдың дипломантызы атты алганынга аажок өөрүп чоруур бис.

Уруглары **Люда, Любовь, Лола БАЛЧЫМАЛАР.**
Булуң-Терек суур.

АМДАН БОДАНЗА

С. К. Токаның амыдырал-чуртталгазы, ажыл-чорудулгазы, чогаадыкчы мергежили, эртем талазы-биле бижээн чүүлдери, төрээн Тывазынга, өргүн чонга бараан боол чорааны шынныг.

Көдээ ажыл-агыйлыг Тывага үлетпүрнү сайзырадыр, чурттуң бүдүрүкчү күштерни долу ажыглаар дээш С. К. Тока сагыш салып, «Тыва кобальт» комбинаттың тыптып кээринге, ооң капитал тудугларын эгелээринге улуг киржилгелиг болган. Демир-оруктан ырак Таңды-Уула эдектеринде ээн тайгага Тываның өңнүг металлургиязының комбинадын тудары дыка берге, нарын турган. Ону эш Тока билгеш, Хову-Аксынга эпти-ле чедип кээр, дагжылар, тудугжулар аразынга чорууруп мен каш удаа көрген мен.

СЭКП-ниң бир-ле съездизиниң соонда С. К. Тока аажок хей-аъттыг Хову-Аксынга хап келгеш, буянныг чүүлдү кылып чораан, ону утпас херек. Кобальтылыг Хову-Аксының дагжылары, металлургтары, энергетиктери, тудугжулары даргавыстың дугайында эки чүүлдерни сактып, чугаалап чорууруп дыңнаарга, солун болду, 83 харлыг Мөңгүн-оол Алдай-оолович: —Тока дарга болза, Тываның төөгүзүнге ады артар кижилерниң бирээзи. Дагжыларның тамы уургайларынга безин кирип келир, шуптузунуң холун тудуп, эвилең мендилежир дарга чүве.

Тыва чечен чогаалда ажылчын аңгыга бараалгаткан тоожулар чок деп, С. К. Тока билгеш, Хову-Аксының суралгыг ажылчыны Сергей Мөчекович Түмен-Хөөнүң болгаш хову-аксыжыларның амыдыралынга хамаарыштыр «Ада көрбээнин оглу көөр» деп тоожу бижээн. Ол тоожуну бижиир дээштиң С. К. Тока С. М. Түмен-Хөөнүң бажыңынга аалдап келгенде, бо чүүлдүң автору чогаалчы-биле чоок чугаалажып, тоожунуң маадырының өөнге шайлап, ойнап-даа турган. Ажылчын биле чогаалчының ижин-кара чокка чугаалажып, найыралдыг кежээ эрттиргенниң диргиг херечизи болган бис.

С. К. Тока Тываны барык 44 чыл дургузунда удуртуп келген. Межегей чурттуг, 88 харлыында «кызыл-дустай» берген Оюн Лундуп Чаашович мынчаар чугаалаан: —Токаны эки билир мен. Тывалардан бир-ле дугаар бажың чугайлап билир, хеп чуур, изиг илиир-биле базар кижи. Межегейге мээң өөмге халдып кээр, кады шайлап турган бис.

С. К. Тока дээрге нам, чазактың удуртукчузу, чогаалчы чораан. Ажылга чүү-даа таваржыр. Дарга ажылдап чорда, ажыл-албанга депшип, орден-хавыяа ап чорааннар-даа бар. Ооң сеткилинге таарышпас чүве чугаалааш, бак карак болганнар-даа бар.

С. К. Тока — тыва чоннуң оглу. Төөгүге артар.

1991 чылда С. К. Токаның 90 харлаан чылы болгай. Ону болур-чогууру-биле демдеглээринге амдан боданза, дээре боор.

Оюн КОРОДА.
Солуннуң штаттан дашкаар корр.

ОРУСТААР

Бистиң кырган-аваvыс Сереңмаа Кожагаровна Байкара Улуг Октябрьның чажыды. Ол 1917 чылда Улуг-Хем кожууннуң кызыл-сутлуг Баян-Колга төрүттүнген.

Кырган-авамның бир онзагай чүвези бар: ол ооң орустаары болур. Шаанда Баян-Колга орустар-биле кожа-хелбээ чурттап, оларның ажыл-хожулун кылчып чорааш-ла, орус дылга өөренгенин кырган-авам сактып чугаалаар.

Кырган-авамның ам-даа узун назы назылаарын, аңаа каң дег кадыкшылды күзээр-дир мен.

Шолбан ДУЖУКПЕН.
Баян-Кол суур.

Аъш-чем болгаш чоннуң хереглел бараннарын кадагалаарынга, сөөртүрүнге база садарынга чурумну тургузар сорулга-биле ажылчын контрольду күштелдирер дугайында

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизиниң

ЧАРЛЫЫ

Хереглекчилер рыногунда тургустунуп келген нарын байдалды, садыгда база аъш-чем продуктуларын болгаш чоннуң хереглелиниң өске-даа бараннарын хандырар системада карак ажыттаар чоруктарның массалыг апарганы-биле холбаштыр база маңаа чурумну шыңгыырадыр дугайында хамаатыларның чүткүлдүг негелде-диледелерин барымдаалааш, **доктаадырым болза:**

I. Хереглекчилер рыногунда байдалды экижидип турар үеде чоннуң хереглел бараннарының шимчээшкининиң бүгү оруунга —оларны бүдүрүп кылып турар черлерден эгелээш, хереглекчилерге четкижеге чедир бараннарны бүдүүлеп чажырар, үреп баксырадыр, оорлаар болгаш чиижең өртектерге садар чоруктарны болдурбазы-биле шыңгыы ажылчын контрольду тургузар.

Ол сорулга-биле күш-ажылчы коллективтерниң болгаш өөредилге черлериниң хуралдарынга ажылчын контрольдуң район, хоорай, хоорайларда район комитеттерин он хонук хуусаада соңгуур. Комитеттерниң шиитпирин ёзугаар ажылчын контрольдуң бөлүктерин бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга, а ол ышкаш чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле тургузуп болур.

Ажылчын контрольдуң комитеттеринге болгаш бөлүктеринге соңгуткан кижилерни шынзыдып турар документилерни улус депутаттарының Советтериниң чогуур күүсекчи комитеди тыпсыр.

Ажылчын контрольдуң органнарынга дараазында эргелерни тыпсыр:

аъш-чем болгаш чиик үлетпүр бүдүрүлгелерин, садыг организацияларын, ниитиниң чемненилге болгаш чоннуң амыдырал хандырылга черлерин, складтарын, продукция болгаш бараан белеткеп савалаар черлерни, садыг албан черлериниң баазаларын, а ол ышкаш кооперативтерни хынаар;

продуктуларны болгаш бараннарны хереглекчилерге сөөртүп чедирерин, вагоннардан болгаш өске-даа транспорттан дүжүрер ажылды контрольдаар;

хыналда чорудуп турары бүдүрүлгелерден, организациялардан, а ол ышкаш оларны эргелеп башкарып турар органнардан бараннарның чеже хире барының, хуваганының болгаш сайгарганының дугайында чогуур информацияны болгаш документилерни алыр;

чурум үрээшкиннери илереттинген таварылгада садыг бүдүрүлгелерин, складтарны, баазаларны түр хаар болгаш ол дугайын үстүкү организацияларга, а ол ышкаш иштики херектер органнарынга дыңнадыр;

албан-хүлээлгелерин өскээр ажыглаан болгаш ажыл-агыйжы эвес чоруктарны болдурган ажылдакчыларны ажылындан чайладыр азы үндүрер дугайында саналды киирер, а херек апарган таварылгада кеземче херээн оттурар дугайында айтырыгны чогуур органнарның мурнунга тургузар.

2. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның чазактары, улус депутаттарының чер-чер Советтери, оларның күүсекчи комитеттери ажылчын контрольдуң, иштики херектер, улусчу болгаш ведомство контролюнуң органнарының, депутат бөлүктериниң болгаш комиссияларының күжениишкиннерин каттыштырар.

Тус черниң арга-шинээзин көрүп тургаш, ажылчын контроль комитеттеринге херектиг ажылдаар черни, транспортту тускайлап бээр, телефон харылзаазы-биле хандырар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери, оларның административтиг комиссиялары албан-хүлээлгезин өскээр ажыглаан дугайында ажылчын контрольдуң илередип келген фактыларының талазы-биле саат чок шиитпирлерни хүлээп алыр.

ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди болгаш оларның чер-черде органнары бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны хынаарда боттарының ажылдакчыларының ажылчын контроль комитеттери-биле доктаамал бир демниг хөделтен турарын хандырар. Хандырылгада нарын байдалды өөренип көргеш, садыг черлеринге албан-хүлээлгени өскээр ажыглаар чоруктарны баш удур болдурбас дээш херек апарган таварылгада түр салбырларны тургузуп, оперативтиг хемчеглерни алыр.

Садыг чурумун кара туразында үрээн, оорлаашкын болгаш чиижең садыг кылган херектер талазы-биле үнүүшкүннүг суд хуралдарын чорударын чугула деп санаар.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль. 1990 чылдың ноябрь 30.

ЧУРУКТА: каттышкан совет-япон космос экипажының кежигүннери (солагай талазындан) Тойехиро Акияма, В. М. Афанасьев, М. Х. Манаров. Экипажтың ужуп үнерин бөгүн планнаан.
СЭТА-ның фотозу.

КОНФЕРЕНЦИЯ ДООЗУЛГАН

Москваның партия организациязының XXVIII партия конференциязы ноябрь 30-де ажылын доосkan.

Найысылалдың коммунистериниң чоокку үеде ажыл-чорудулгазының программазын делегаттар хүлээп алган. Ук программада амгы үениң байдалынга анализ бердинген, найысылалдың экономиказын быжыглап экижидериниң, демократчыдылганы ханыладырының, хоорайның культура болгаш интеллектуалдыг күчүзүн камгалап арттырарының, москвачыларның социал камгалалын, хамааты эргелерин хандырарының, коммунистерниң политиктиг идепкейин көдүрериниң, хөй-нити-биле партияның харылзааларын хөгжүдериниң сорулгалары айыттынган.

«Партия болгаш улус депутаттарының Советтери» резолюцияда найысылалдың партия организациязының амгы үеде кол сорулгазы болза, улусчу эрге-чагырга органнарынга боттуг дузаны көргүзери болур деп онзалап демдеглээн.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү Ю. А. Прокофьев партияның Москва хоорай комитединиң бирги секретарынга база катап соңгуткан.

(СЭТА).

ХООЧУННАРНЫҢ БҮГҮ-ЭВИЛЕЛ ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ПЛЕНУМУ

Дайынның, күш-ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуннарының Бүгү-эвилел чөвүлелиниң пленуму ноябрь 29-та ажылын Москвада эгелээн. Амгы үениң байдалдарында хоочуннар организацияларының ажылының дугайында хоочуннарның Бүгү-эвилел чөвүлелиниң даргазы Совет Эвилелиниң Маршалы Н. В. Огарков илеткел кылган.

Ниитилелдиң кадык бүгү күштерин сырый каттыштырарынче, Эвилелдиң чаартынган кэрээзинге үндезилээш, ССР Эвилелиниң күрүне чаңгыс эвин камгалап, хевээр арттырарынче, хамааты тайбыңын болгаш чөпшээрежилгени хандырарынче, хоочун салгал кижилериниң социал магадылалдыын чедип алырынче бүгү күжениишкиннерин угландырарынче бүгү хоочуннарны пленум кыйгырган.

СЭКП ТК-ның секретары О. Д. Бакланов пленумнуң ажылында киржип турар.

(СЭТА).

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ БОДАЛДАРЫ

Президентиниң кризистиг байдалдан ниитилелди үндүрериниң дугайында чугаазында болгаш Дээди Советтиң «Чуртта байдал дугайында» доктаалында бодалдары чүге карышкак болуп турарынга хамаарыштыр СЭТА-ның корреспондентизи ССРЭ-ниң улус депутады Е. В. Коган-биле болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү Р. А. Медведев-биле беседалашкан.

Корр: М. С. Горбачевтуң ноябрь 17-де чугаазын болгаш Дээди Советтиң «Чуртта байдал дугайында» доктаалын ол дээрге силерниң манап турган чүүлдериңер ышкажыл деп чугаалап болур бе?

Е. Коган: Чок. Кризистен үнериниң хемчеглерин тодаргай адаан болза деп күзээр ийик мен. База катап-ла «эде тургузар», «долдурар» болгаш оон-даа өске шак ындыг дыңнап келген сөстерим дыңнадым. Дээди Советтиң болгаш федерация чөвүлелиниң эрге-хүлээлгезиниң кызыгаары кайыл, ооң күүседикчи органының болгаш Министрлер Чөвүлелиниң хүлээлгелери кандыгыл? Билдинмес. Ынчан ам структуралар будалыр болгаш шиитпирлер күүселдези улам баксыраар, оларны хүлээп алыры дамна бергедээр.

Р. Медведев: Кризистен үнүп болурунуң аргаларын Президентиниң бодалы берип турар-дыр. Ынчалза-даа ол бүгү ооң хөделиишкининден хамааржыр. Ол аңаа дузалап-даа, дузалавайн-даа барып болур. Бистер Президентиге бүрүн эргени берип каан бис. А чамдык таварылгада ол ону долузу-биле ажыглавайн турарын көргүскен.

Президентиниң концепциязын чугаалажып турда, мен ону деткээн мен. «Чуртта байдал дугайында» доктаал талазы-биле дискуссия чорул турда база деткидим. Чаа структуралар тургузар дугайында бодалга хамаарыштыр ынча дээр мен. Шынап-ла, олар долузу-биле билдингир эвес-тир. Оларны кандыг хевирлиг саналдап эккээри база-ла Президентиден хамааржыр. Бүгү-ле күүседикчи эрге-чагырга Президентиге чагыртып турарын шала-ла билбейн тур мен. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы чүнү канчаарыл? Ынчалза-даа М. С Горбачев бодунуң декреди-биле чүвени тодарадыптар чадавас боор.

Корр: Чүге ам кижилер тодуг амыдырал дугайында бодаарга, корум-чурум дугайында хөй чугаалажып турарыл, ону канчаар бодап турар силер?

Р. М: Корум-чурум эки-жиир-ле болза, бараннар-даа, аъш-чем аймаа-даа кестүп келир. Чон шыңгыы удуртулганы манап турар. Корум-чурумну Ельцин экижидиптер боор деп, кижилер идегеп турган. Ынчалза-даа.. Анаа-ла шуугаашкын көвүдээн, а чүвени кылыптар кижилер чок апарган-дыр.

Е. К.: Чоокта чаа Н. И. Рыжковка мынча дидим: олбо чүве чок-тур, ону кылып албаан-дыр бис деп, улус бистен удавас айтырбастай бээр. «Кым буруулугул?» деп айтырыгны тодаргай тургузуп кээрлер. Коргунчуг шииткелдиң үези депутаттар корпузунга-даа, чурттуң болгаш республикаларның удуртулгазынга-даа ынчан тургустуна бээр.

Р. М.: Партия амдызында башкарыкчы болганда оон база айтыра бээрлер.

Корр: Чүгле партиядан эвес, а харын ам чаа Евгений Владимировичиниң кончуг шын эскергени ышкаш, Советтерден база-ла ыйнаан. А харын-даа оларның өске-даа ниитилел-политиктиг шимчээшкиннеринден болгаш организацияларындан негей бээр боор деп бодап тур мен.

Р. М.: Ол-даа кончуг шын.

Е. К.: Бодап-даа көрүңер, Ленсоветке болгаш Моссоветке хамаарыштыр кижилерниң бодал-сагыжы кайы хире дүрген өскерли бержик.

Корр: Ийет, оларның аталдары, шынап-ла, дораан баксырай берген ышкажыгай. А чүге ындыгыл, силер канчаар бодап турар силер?

Е. К.: Бистер шуптувус шуугаарынга ынак-тыр бис. Ажылдаар херек!. Ажыл-чорудулганың кол уг-шии чүгле чараш сөстер эвес, а ажыл-херек болур ужурлуг.

Р. М: Ниитизи-биле Моссовет-даа, Ленсовет-даа ажылдаар шинээн оскунган-дыр. Собчак бир-ле чүвени кылырын оралдажып турар. А Моссовет кончуг багай ажылдап турар. Сессияның хуралдаар залындан Ленинниң хөрек турасаалын үндүрер-үндүрбес бе дээр дугайын үш хүн дургузунда чугаалажып келдилер, а кышка белеткел дугайында айтырыгны чүгле октябрь төнчүзүнде, азы ноябрьда чугаалажырга болур-дур бе? Политиканы мурнаткаш, шын сеткил-биле ёзулуг ажылдавайн турар-дыр.

Моссоветтиң багай ажыл-чорудулгазы москвачыларны аъш-чем аймаа-биле багай хандырарынга чедирген. Моссовет найысылалды ону долгандыр турар областар-биле «чогуштуруп» каан. Ол хирезинде-ле бүгү-ле чүвеге чазак буруулуг деп агартынып олурар.

Е К.: Моссовет аъш-чем карточкаларын канчаар кылырының вариантызын Прибалтикадан билип алган. Эстония бодунга ындыг карточкаларны кылып ап болур-дур. Чүге дээрге, ол бодунга-ла үлеп-хуваптар аъш-чем продуктуларының бүдүрүкчүзү болуп турар болгай. Найысылал бүгү-ле чүвени бодун долгандыр турар областардан ап турар болганда, Моссовет чүнү үлештирер, хуваар деп турарыл?.

Бир эвес Прибалтика мооң мурнунда бараннарны даштыкыже үндүр садып турган болза, ССРЭ-ниң составындан үне бергеш, ол ону ынчаар кылып шыдавас. бистиң амыдыралывыста мындыг солун үлегер домак бар апарган: чүү-даа чок-тур, чүге дээрге, шуптузун Москва ап турар деп мооң мурнунда чылдарда чугаалап турган болза, ам чүү-даа чок-тур, чүге дээрге Москва чүве бербестээн деп чугаалажып турар бис. Херектиң ужуру болза мындыг: Прибалтиканың аъш-чем комплекизи дашкаартан сөөртүп эккелген мал чеминге — сигенге, тараага аңгарлып ажылдап келген болдур ийин.

Р. М.: ..одаар чүүлге база деңер.

Е К.: «Эстон экономиктиг хуулгаазынның» теоретиктерин бо-ла сактып кээр мен. Ону академик Бронштейн кончуг (ам харын удур турган мен деп бадыткап турар) камгалап турган кижи. Ам мынчап барган аъш-чемни артыкшылдыг бүдүрүп турган Эстония ам бодунун хереглелин безин дуглап шыдавайн турар.

Корр: Силер, Рой Александрович, «Чуртта байдал дугайында» доктаалды хүлээп алыры дээш бадылап каапкаш, Президентиге дузалаарынга бележиңер дугайын медеглээн болгай силер. А силер, Евгений Владимирович, Дээди Советтиң кежигүнү эвес болганыңарда бадылаашкынга киришпээн силер, ынчалза-даа база дузалажыр силер бе?

Е. К.: Кым боду чүнү-ле кылып турар-дыр, аңаа дуза көргүзүп болур.

Р. М.: Ийе, Президентиниң мээн сеткилимге таарыжыр кандыг-даа эгелээшкиннеринге дузалажыр мен. Ону ынчаар кылыр дээш кызып турдум Ол дээрге бир эвес ол бир чүвени шын эвес кылыптар болза, ону шүгүмчүлевес дивээни ол-дур. М. С. Горбачевка деңнежир ындыг кандидатураны амдызында көрбейн тур мен.

Корр: Бисте ындыг удуртукчу бар-даа болза, ону үнелевейн турарывыс дугайын бир катап японнар элээн ажык хевирлиг айыткан болгай, Евгений Владимирович.

Е. К.: Мен өске чүве чугаалаайн: бистер улуг девискээрлиг чуртта чурттап турарывысты үнелеп көрбейн турар бис. Панамага, Гренадага, Кувейтке амыдырап- чурттаарының дуржулгазы бисте чок. Бодун боду камгалап шыдаар улуг чуртка чурттап чаңчыгып калган бис. Бичии хемчээлдиг чуртка чурттап өөренирин бурган биске черле хайырлавазын.

Р. М.: Эвилел ол-ла хевээр артар, мен аңаа шуут бүзүрээр мен.

Беседаны Александр **БЕЛИКОВ** чорудкан.

(СЭТА).

В. И. ЛЕНИН ШАЖЫН-ЧҮДҮЛГЕ ДУГАЙЫНДА

«СОЦИАЛИЗМ БОЛГАШ ШАЖЫН» ДЕП ЧҮҮЛҮНҮҢ ПАРЛАТТЫНГАНЫНДАН БЭЭР 85 ЧЫЛЫНГА

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң он бирги чыыжының 1990 чылдың майда болган бирги сессиязынга бистиң республиканың аныяк улус депутады бодунуң депутат эжинден мындыг чиктиг айтырыг салган:

— Чоокта чаа болуп эрткен соңгулда кампаниязының үезинде силер Тывага хүрээ тударынга дузалаарын соңгукчуларга аазаан болгай силер. Ам ол аазаашкынынарны канчаар көрүп турар силер?

Шынап-ла, элдептиг айтырыг. РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң, а ол ышкаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга ынчаардагы кандидаттарның иштинден кымның-даа ындыг аазашкын кылып турганым бодум хуумда дыңнаваан мен. А республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди органының шуулганынга мындыг айтырыг чүге, кандыг сорулгалыг тургустунуп келгенин амга чедир эки билбейн чоруур мен.

Мен бодаарымга, улус депутадынга кандидаттан туржук, кандыг-даа харысалгалыг албан-дужаалда коммунист кижи Тывага хүрээ тударынга дузалаар дугайында күрүне эрге-чагыргазының өмүнээзинден аазашкын кылыр эргези чок. Чүге дээрге Владимир Ильич Ленинниң ат салганы Совет эрге-чагырганың баштайгы декреттериниң бирээзин ёзугаар **хүрээни күрүнеден, школаны хүрээден** шагда-ла аңгылаан болгай. Бир эвес улус депутаттарының иштинден кым-бир кижи хүрээ тударынга азы Тывага «сарыг-шажынны» катап тургузарынга дузалаар дугайында аазап туруп бээр болза, Совет эрге-чагырганың шажынга, хүрээ-хиитке хамаарыштыр ленинчи күрүне политиказынга, практиктиг ажыл-чорудулгазының принципиалдыг кол угланыышкыннарынга дүүшпес болур ийик.

Ынчаарга шажынга хамаарыштыр политика, ылангыя чүдүлгелиг кижилер-биле харылзаа, ажыл — эң-не нарын айтырыгларның бирээзи. Ук айтырыгга хамаарыштыр В. И. Ленин «Социализм болгаш шажын» деп чүүлүнге дыка тодаргай болгаш дорту-биле бижээн. Ол чүүл 1905 чылдың декабрь 3-те «Новая жизнь» («Чаа амыдырал») солунга Н. Ленин деп автор ады-биле парлаттынган. Шажын-чүдүлге канчап тыптып келгенин ниитилелге, кижилерниң медерелинге, үзел-бодалынга, аажы-чаңынга, хөделиишкиннеринге, оларның харылзааларынга болгаш амыдыралынга шажын кандыг салдарны чедирип турарын 85 чыл бурунгаар, Октябрь революциязының мурнунда-ла эртем ёзузу-биле тодаргай болгаш дорту-биле айыткан.

Шажын-чүдүлгелиг кижилерни В. И. Ленин кезээде хүндүлеп чорааның хамыктың мурнунда онзалап демдеглээр херек. «..Шажын туманынга удур демиселди чогум-на идейлиг, чүгле идейлиг чепсээвис-биле, парлалгавыс, сөзүвүс-биле чорудар ужурлуг бис.. Идейлиг демисел дээрге, хуунуң эвес, а ниити-партийжи, ниити-пролетаржы херек-тир» (В. И. Ленинниң чогаалдарының долу чыындызы, т. 12, арын 145).

Чүдүлгелиг хамаатыларның сагыш-сеткилин дорамчылаар чорукту Владимир Ильич буруу шаап, хоойлунуң каржы үрээшкинин кылдыр санап көрген. Кымның кандыг шажын-чүдүлгелиин демдеглээн албан чериниң бүгү документилерин доп-дораан чок кылырын ол негеп турган. Ол мынча деп бижээн: «Хамаатыларның кайы-бир чүдүлгезиниң дугайында сагындырган безин документилер, чугаажок, узуткаттынган турар ужурлуг» (т. 12, арын 143).

В. И. Ленин мөчээн сөөлүнде хүрээ-хиитке удур Совет Эвилелинге ап чоруткан каржы хемчеглер, хүрээлерни күш-биле хавырганы, а ол ышкаш 30 чылдарда Тывага хүрээлерни дерзии ёзу-биле узуткааны, эр, херээжен тыва кижилерниң кежегезин күш-биле одура кескеш өрттеткени ленинчи номналга шуут удур, оон өөредиин каржызы-биле хажыткан болуп турар. Ынчангаш эде тургустунуушкуннуң, демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң амгы байдалдарында хүрээлерни ламаларга эгидип, шажын-чүдүлге төлээлекчилерин ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгааны, «Чүдүлге дугайында» ССРЭ-ниң чаа Хоойлузун хүлээп алырынга оларның идепкейлиг киришкени черле таварылга эвес.

Ынчаарга СЭКП, оон кежигүннери амгы үеде шажын-биле эптежи бергени ол бе? Чок. Шажын биле социализм кажан-даа эптежип шыдавас. Коммунистиг партияның үндезилекчизи, Совет күрүнениң тургузукчузу Владимир Ильич Ленинниң өөредиин ёзугаар шажынның мөге сурталынга удур атеистиг пропаганданы, шажын туманынга удур демиселди чүгле идейлиг чепсээвис-биле моон соңгаар-даа эптеш чок ёзу-биле чорудар апаар.

Бүдүрүлгениң чепсек-херексели, харын от безин чок турган үеде, баштайгы амыдыралдың община тургузуунуң — «черлик коммунизмниң» безин мурнунда кижилер бойдустуң күжүнге, ооң халаптыг болуушкуннарынга удур демисежир шинээ чок болган уржуунда, аза-шулбус, кижи караанга көзүлбес күштер, оларда бурган бар деп чалбарып, кээргел, өршээл дилеп, чырык өртемчейден аңгыда чаагай «дываажаң» ораны бар деп мугулай чүдүп чораанын В. И. Ленин төөгү болгаш эртем ёзузу-биле тодаргай бадыткап көргүскен. Эртем, техника бо хире кедергей сайзыраан, атомнуң чажыттары ажыттынгаш, термоядролуг физика дыка бурунгаар хөгжээн амгы үеде безин бүгү кижи төрелгетен бойдустуң халаптыг чамдык болуушкуннарын, ылангыя кандаашкынны, долу, донат дүжүүшкүнүн, үерни, улуг хат-шуурганы, чер шимчээшкинин чагырып ап шыдавааның чырык өртемчейниң беш миллиард ажыг кижилери бистиң бо хүннеривисте көрүп турар болгай. Ислам шажынның чамдык төлээлекчилери чер шимчээшкиннериниң дугайында «бурган килеңнээн» деп хамаатыларны төөредирин, оларның ажыг-шүжүүн ажыглаарын оралдажып турар фактыларны бо чылын безин бодум көрген мен.

Амгы үениң ниитилели ажылчыннарның хөй массаларын чер ээлериниң болгаш капиталистерниң эвээш санныг бөлүүнүң мөлчүүрүнге үндезилеттинип тургустунган, ынчаарга ниитилел — херек кырында кул эдилээн ниитилел-дир, чүге дээрге «хостуг» ажылчыннар бодунуң күжүн байларга садып, немелде хөй кончааны ажылдап берип турар деп, В. И. Ленин сезен беш чыл бурунгаар бижээн. Экономиктиг дарлал улус массаларга политиктиг, социал болгаш угаан-бодал дарлалын чайлаш чок таварыштырып турар деп, ол айыткан. «Шажын дээрге, өскелерге кезээде ажылдап берип турар улус массаларга таварышкан угаан-бодал дарлалының бир хевири-дир» (т. 12, арын 142).

Бойдустуң дошкун болуушкуннары-биле демиселге бурунгу шагның черлик кижилери күш четпес болганы-биле бурган, аза-четкер, чаагай сүнезиннер бар деп бүзүреп чорааны ышкаш, амгы үениң мөлчүткен кижилериниң мөлчүкчүлерге удур күш чок чоруу чаагай «дываажаң» ораны бар деп чайлаш чок бүзүрээринге чедирип турар деп, В. И. Ленин демдеглээн. Тывага кем-херек үүлгедиишкиннери кедереп, контрольдан дашкаарлап, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарга күш четтирбейн турган эң нарын үеде чамдык кижилер девидеп, ылангыя аныяктар ортузунда кем-херек үүлгедиишкиннериниң кол чылдагааны — бисте шажын-чүдүлгениң чогу кылдыр соора угаап турган деп санаар мен. Күчүлээшкин мурнунга мөгеер чорук ындыг бодалды тывылдырып келир.

«Шажын» деп сөстү орус дылда «религия» деп адап турар. Ынчаарга религия деп латин сөстү дорту-биле очулдурарга, ыдыктыг чорук дээн утказы. К. Маркстың, Ф. Энгельстиң айытканын ёзугаар алырга, шажын болза ниитилел медерелиниң тускай хевири болуп турар. Шажын — чонга кара-таакпы дег хоралыг деп, К. Маркстың айытканын В. И. Ленин «Социализм болгаш шажын» деп чүүлүнге киирген. «Шажын болза күрүнеге хамаарыштыр хуунуң херээ болурун негеп турар бис, ынчалзажок бистиң партиявыска хамаарыштыр хуунуң херээ кылдыр санавайн турар бис. Күрүне болза шажын-биле холбашпас болгаш шажын ниитилелдери күрүне эрге-чагыргазы-биле база холбашкан туруп болбас ужурлуг» (т. 12, арын 143).

Кижи төрелгетенниң шажын сурталынга төөрээшкининиң кол үндезинин амгы үеде экономиктиг кулданыышкын — мөлчүлге болуп турар, ынчангаш шажын болза күрүнеге хамаарыштыр хуунуң херээ болган турарын революстуг пролетариат чедип алыр ужурлуг деп, В. И. Ленин бодунуң чүүлүнүң түңнелинде бижээн.

Алексей ДУГЕРЖАА.
«Билиг» ниитилелиниң кежигүнү.

МАЛ ЭМЧИЛЕРИНИҢ АССОЦИАЦИЯЗЫН ТУРГУЗАР

Аңаа белеткел ажылын эгелээн, Эгелекчи бөлүктү тургускан

Бистиң республикада ветеринария ажылдакчылары — эмчилер, ветфельдшерлер болгаш, ветсанитарлар ниитизи-биле каттышкаш, 1500 ажыг кижи боол турар. Бо дээрге улуг күш. Ынчалза-даа чамдыкта ол специалистерни, ажылдакчыларны совхозтар четче ажыглавас, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспас болгулаар. Шак бо чүүлдерни барымдаалааш, республиканың ветеринария инспекциязының, ветлабораториязының ажылдакчылары база Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының башкылары Тываның ветеринария ажылдакчыларының ассоциациязын тургузар деп саналды үндүргеш, белеткел ажылын эгелээн, эгелекчи бөлүктү тургускан.

Бистиң корреспондентивис Седен Хертек ук бөлүктүң даргазының оралакчызы, к/а-а институдунуң филиалының башкызы А. С. ЭРЕС-ООЛ-биле ужурашкаш, оон чамдык айтырыгларны сонуургаан. Ол интервьюну моон адаанда парладывыс:

— Алексей Салчакович, мен бодаарымга, силер бо чаа ассоциацияны тургузар деп сорулга салып, санал үндүрүп келгениңерниң бир чылдагааны болза, демократия үезиниң таарымчалыг байдалын ажыглап, орта даянып турарынар, оон аңгыда специалистерниң күжүн мөөңнээр бодалдыг боор силер ийин?

— Ийе, шынап-ла, ындыг чүве. Ветеринария ажылдакчылары мал ажылын хөгжүдеринге, ындыг болганда, чонну аъш-чем-биле хандырарынга улустуң кадыын камгалаар талазы-биле улуг рольдуг дизе хөөредиг болбас. Бистиң ажылывыс чамдык улуг-ла эскет чок-даа болур. Маңаа улуг эртемден И. Павловтуң мындыг сөстерин киирери артык эвес. Ол мынча дээн: «Ветеринария кижи төрелгетенни, а медицина кижини эмнеп турар». Ветеринария ажылдакчылары кижилерни эът, сүт болгаш оон кылган чемнер-биле хандырарынга улуг үлүг-хуузун киирип турары билдингир. Чем болза эм болур ужурлуг.

Бистиң совхозтарывыста мал эмчилери, чижээ, зоотехниктен арай куду боол турары чажыт эвес болгай. А херек кырында алыр болза, олар дээрге мал ажылынга шуут-ла дең эргелиг специалистер-дир. Ынчангаш мал эмчизиниң ат-алдары ындыг-ла бедик эвес, чамдыктар өске ажылдарда киргилээни таварылга эвес.

Мындыг болганда мергежил аайы-биле тургустунган кандыг-бир организация, бистиң ам тургузар деп турарывыс ассоциация ветеринария ажылдакчыларының эрге-ажыын камгалаар ужурлуг. Амгы үеде РСФСР-ниң 71 область, крайларындан 62-зинде ветеринария ассоциацияларын тургускулаан. Бистиң республикада дээди болгаш ортумак эртемниг мал эмчилери 562 кижи мергежили-биле ажылдап турар. А ветеринария албан черлери 112.

—Ындыг-дыр. Амгы демократия үезинде хөй янзы организациялар, бөлүктер, каттыжыышкыннар тургустунуп турар болгай. Силерниң ам тургузар бодап турарынар ассоциацияның сорулгазын тода чугаалап көрүңерем.

— Чамдык талаларын үстүнде айыттым. Оон аңгыда, оларның социал камгалалы, эрге-хоойлу камгалалы, өөредилгези, ветеринария албаның негелде ёзугаар организастаарының айтырыглары, эртем-шинчилел ажылдары ветеринария талазы-биле билиглерни чон ортузунга суртаалдаары, чурттуң база даштыкының-даа ветеринария албан өөредилге черлеринге барып практикалаары, эки ажылдап турарларны шаңнап-мактаары дээн ышкаш айтырыгларны база шиитпирлээр апаар. Ветеринария ажылдакчыларының эрге-ажыы деп чүнү ынчап турарывысты маңаа тайылбырлап каайн: кедээ ажыл-агыйының база өске-даа органнарның, аъш-чем болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң удуртукчуларының дорт-ла чагыргазында олар туруп турар. Ол хамаанчок совхозтуң кол зоотехниги безин мал эмчилерин чагырар болгай. Ынчангаш боттарының дорт ажылындан аңгыда, мал дужаар экспедиторлар база мал чемин белеткээр харысалгалыг кижилер боол-даа ажылдап-ла турар.

Бистиң интервьювус

— База бир айтырыг, Алексей Салчакович. Эгелекчи бөлүктүң даргазы кымыл, ында чеже кижи бактаап турарыл? Конференцияны кажан эрттирер бодап турар силер?

— Эгелекчи бөлүкте он ийи кижи бар бис. Даргавыс республиканың ветеринария инспекциязының эмчизи Светлана Монгуш. Тургузукчу конференция бо чылдың декабрь 3-те Кызылга эртер. Аңаа районнарның шуптузундан база Кызылдың ветеринария база өөредилге албан черлеринден делегаттар киржир. Конференцияга ассоциацияның уставын бадылаар, аңаа сорулгаларны тодарадыр, кежигүн дадывырының хемчээлин доктаадыр. Ветеринария эртеминиң болгаш практиказының талазы-биле дуржулга шиңгээдир организацияны база тургузар бодап турар бис. Ол ышкаш бот-орулга-чарылгалыг бюрону тургузар чадавас.

Ынчаарга ажылывыстың ажык-чарлыг болурун бодааш, чылда бир-ийи катап үнер сеткүүлдү азы солунну парлап үндүрерин база дүгүржүп, чугаалажып апаар бис. Ол ажыл нарын болгаш берге. Ынчалза-даа кызыдар бис.

— Сөөлгү мындыг айтырыг бар ийин бо: чаа тургустунар организацияга — ассоциацияга акша-хөреңги база херек апаар болгай. Ол талазы-биле чүнү планнап турар ирги силер?

—Шын харын. Кирерлиниң кежигүн дадывыры турар деп чугааладым. Ол ышкаш сонуургалдыг организацияларны, совхозтарны спонсорларывыс — акша дузалаар коллективтеривис болурун дилеп турар улус-тур бис. Олар болза совхозтар болгаш кедээ ажыл-агый организациялары боол болур. Оларга бис бодувустуң хуувуста ветеринария талазы-биле бүгү талалыг, шынарлыг дузалаарын аазап турар бис. Удур-дедир дузалажыр.

Тургузукчу конференциядан уставты хүлээп алган, ассоциацияны тургускан соонда хөй-ниити организацияларының дугайында хоойлу ёзугаар бүрүткедир апаар.

УДУРТУКЧУДАН КОЛ ХАМААРЖЫР

Улус депутаттарының Бай-Тайга район Советиниң күүскомунуң даргазының оралакчызы Владимир Хомушкуевич Доржунуң кабинединге баргаш, бир мурнакчы бүдүрүлгениң ажыл-ижи-биле таныжар сорулгалыг келгенимни чугаалададым. «Тыва хамааты тудуг» трезиниң Тээлиде септелге-тудуг участогунга доктаап, ооң чыл эгезинден бээр чедип алган эки көргүзүглерин сан-туралайлар кырынга адап, начальниинге ужуражырын сүмелээш, ооң дугайында макталдыг, чылыг сөстерин кожуп четтигипкен.

Район төвүнүң чөөн талакы кыдыында турар участоктуң конторазын тып ап, удуртукчузунуң өрээлинче кире бердим. Шевергин, шилиндек сынныг, кижи ортузу чаа чедип бар чоруур назылыг, чазык-чаагай эр столунуң артындан туруп кээп, эптиг-ээлдек мендилешти. Адап-сурап барганым Василий Байдаевич Доңгак ол болган. Бодунуң дугайында мактанырынга ынак эвес кижиден сес ышкындырары берге. Ынчалза-даа район күүском даргазының оралакчызы меңээ кысказы-биле чугаалап бээрге, демин-не бижип алган мен.

«Балык бажындан эгелеп чыдыыр» деп чоннуң чечен-мерген чугаазы бар ышкажыгай. Ол дээрге кандыг-бир коллективти удуртур эрге-дужаал алгаш, төлеп чок аажы-чаңын көргүзер, ээ-харысалга чок, олутпай, ажыл сандарадыр удуртукчуну элдээрти шүгүмчүлээни ол-дур. В. Б. Доңгак ындыг эвес. Организакчы талантылыг, онаашкан ажылынга бердинген, кижилер-биле ажылдап билир, эптиг-ээлдек, деспес чүректиг удуртукчу кылдыр бодун көргүскен. Ооң допчу намдарында, ажыл-ишчи базымнарында өскелерден онзалаар чүве чок. Совет Армияның хүрээлелинге хүлээлгезин эрттирген, политехниктиг техникум доосkан. Таптыг-ла 22 харлыг турган, тудуг мастерниге томуйлаткан. Аңаа 11 чыл ажылдаан соонда, ону бүдүрүлге начальниинге дешшиткен. Бүзүрелди шыңгадып шыдаан. Тээлиниң септелге-тудуг участогун хожудаашкындан үндүрүп, сөөлгү алды чылдарның дургузунда планныг даалгаларын доктаамал ажыр күүседип соцчарыштың тиилекчизинге четкен.

— Коллективиңерниң чедиишкиннериниң чажыды чогум чүдел? — деп сонуургап айтырдым.

— Чаңгызы шуптузу, шуптузу чаңгызы дээш демниг, эп-найыралдыг ажылдаарында — деп шын-на харыылады.

Шак ындыг коллективти ол, шынап-ла, тургускан. Ажыл шагы үзер, арага-дарыже хандыыр, корум-чурум хажыдар чоруктар-биле демиселди шыңгыыраткан. Доктаамал ажылдап турар 63 кижиниң аңгы-аңгы бот-орулга-чарылгалыг звенолорда болгаш бригадаларда хуваaган. Экономиктиг өөредилгениң ажыктыын, дээштиин бедидип, амыдырал-биле холбаазын экижиткен.

В. Б. Доңгак удуртур стилинден бригадаларның, звенолорның ажылынче холгаарлаар, чагырып дужаар чоруктарны чайладып, тускайлаң бот-башкартыныышкын ажылдаар арганы берген. Бүгү-ле айтырыгларны шиитпирлээрде чааскаан хөделбес, коллектив чөвүлелинге, хөй-ниити организацияларга даянырын, үнүн дыңнаарын маңаа онзалап демдеглээр апаар.

Бо чылын коллектив 711 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр планын эрткен 10 айларда-ла 686 муң рубльге чедирген. Баш удур кирген чагыг ёзугаар 27 коммунал чуртталга бажыңнарын айыткан хуусааларында шынарлыг септээш, оон безин 85 муң рубльдиң орулгазын алган. Бирээзинге-ле ийи аал ишти чурттаар 6 бажыңны туткан, 120 олуттуг ийи каът чуруулга школазының тудуу ам адакталып бар чыдар. Шак мындыг темп-биле ажылдап тургаш, чылдың планнарын шупту көргүзүглер аайы-биле хуусаазындан оранчок эрте күүседип болурунун бүгү аргалары бар.

Мурнакчы бригадаларның, ажылчыннарның саны өскен. Маадыр-оол Содунамның, Аркадий Хомушкунуң комплекстиг бригадаларын, тудугжу Эвилел Хертек, шеверлекчилер Чимисмаа Карл, Чечек Хертек болгаш өскелерни-даа адап болур.

Чыл удавас төнер. Чаа даалгалар алдынар, мурнунда кандыг сорулгалар салдынганын айтырдым.

— Келир чылдың эгезинден эгелээш, 27 өг-бүле чурттаар улуг ниити чуртталга бажыңының таваан салып кириптеринге белеткенип эгеледивис. Дараазында Тээлиниң № 4 чаа школазының тудуун сегирип алыр планывыс база бар. Шак ындыг улуг ажылды хүлээп алырынга чөпшээрежип турарывыска «Тыва хамааты тудуг» трестиң удуртукчулары таарзынмайн турар. Тудугжу кадрлар бисте четчир, хүлээлгевис күштүг, шыдаар бис — деп, В. Б. Доңгак коллективиниң күжүнге бүзүрелин илеретти.

Шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларын маңаа база айтыр апаар. Тудугну кылып каарга, иштики одалга системазының сантехмонтаж ажылдарын кержэ чарган организациялары бо-ла саадалы бээр. Трестиң талазындан техника-биле хандырылга кошкак. Коллективтиң бодунда бир автомашина биле ийи трактор бар. Көдүртүр краны, экскаваторну аңаа доктаамал тургузары негеттинер.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутады Д. Б. Кара-Салга ыяш дилдирер херексел (пилорама) тып бээрин ужуражылга хуралынга чагаан. Чагыг хүлээп алдынган. Депутады ону тыпкаш, Тываже чорудупканын дыңнаткан. А пилорама ээзинде келбээн. «Тыва хамааты тудуг» трест (удуртукчузу В. А. Монгуш) каяа, кым дозуп алганын тодарадыр, ээзинге эгидеринге дузалажыр ужурлуг.

Тээлиде септелге-тудуг участогунуң ажылчыннарының ажылдаар, чурттаарынга чамдык таарымчалыг байдалдар сөөлгү үеде тургустунган. Тускай хеп-биле хандырылгазы багай эвес. Эрткен чылдан бээр 3 кижи боттарынга чаглы-биле бажыңнарны тудуп алган. Материалдар-биле коллектив дузалашкан. Шивилиг аржаанынга келир чылын пансионат тудары удуртукчунуң планында база кирген.

В. Б. Доңгак — идепкейлиг хөй-нииtичи. Партияның Тыва республика организациязының контроль комиссиязының, партияның Бай-Тайга район комитединиң кежигүнү, район Советиниң депутады болбушаан, мурнакчы коллективиң билдилиг удуртуп чоруур. Бүгү ажыл-агыйның чедиишкинниг болуру удуртукчуларындан кол хамааржыр дээрзиниң бир чижээ бо-дур.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Эрзинниң эмнелгезинге эртежик чеде берген мен. Ийи каът чаа бажың. Арыг-кылаң кабинеттерде эмчилер аарыг кижилерни шинчип, арга-сүмени берип тур. Шинчилге эртер дээш келген улус үр-даа манавас болду.

Аарыг улусту сыкыртыр өрээлде база улус эвээш. Дерилгелерни аштап арыглаан эмчилер каяа чорааның чугаалажы берди.

— Хөө дег караңгы дүне ужу-кыдыы-даа көзүлбес калбак ховуну кежилдир чорупкан бис. Ыракта малчыннарже чедер орукту хат хөртүктеп чытты. Мүңгаранчыг-даа. Караңгыда оруктар дең-дески эвес-тир. Чүгле чолаачы-ла шыдажып чорду. Бир шак хире чоруп келгеш, малчын аалга баргаш, аар аараан ава кижини алгаш келдивис — деп, эмчи Зарина Чалдыг чугаалай берди.

Ооң чанында база бир эжи Калин-оол Борбаана тургаш:

— Бо эрткен беш чылдарның дургузунда эмчилер-биле кайнаар чорбадым дээр. Эрзинни эргилдир чоруп-ла келдивис.

Нарынның малчыннарынга каш удаа четкилээн бис. Бистиң улуг эмчилеривис бедик мергежилдиг. Кандыг-даа берге аарыгны демнежип, аарыг улусту экиртип каар-дыр. Эрзинниң эмчилериниң ажыл-ижин демдеглээри чугула харын — деп чугаазы ындыг болду.

Эмчилери аарыгларның чылдан чылче кызырлып турарын чугаалап бердилер. Ажыл-ишчи хамык чонувус эки чурттап, каң кадык чорза-ла, аарыг-аржыкты санааш чоорул. Ол районнуң улуг эмчилеринден аңгыда, мээң чугаалашканым ажылдакчылар ажылынга болгулаан ужуражылгаларны чугаалап бердилер. Солун-на чорду.

Ондар ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТА: Эрзин районнуң төп эмнелгезиниң ажылдакчылары Калин-оол Борбаана биле Зарина Чалдыг.

Авторнуң тырттырган чуруу.

«Акша дугайында» чүүлге хамаарыштыр

КӨПЕЕК-ДАА БОЛЗА ҮНЕЛИГ

№ 262 «Шында» хоочун экономист Сандый Бадааның «Акша дугайында» чүүлүн номчуп таныштым. Алыс-ла ур үениң дургузунда экономистеп келген кижи болгаштың, акша-көпеектиң амыдыралга эргежок чугулазының, ооң үнезиниң дугайын амыдыралдан алдынган чижектерге көргүзүп, элээн анализтеп тургаш бижээн болду.

Шынап-ла, бистиң тыва чоннуң аныяк-өскеннери хамаанчок, назы-хары дөгүй берген, «көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок» кижилер безин акша үнезин амдыгаа чедир шоолуг-ла чедир билбес болгай.

Оон бээр ындыг-ла кончуг ур болбаан чүве. Часкаар бир аныяк кыстың мынчаар хөөреп органын дыңнаан мен. «Акшаны чоорул ону. Ол дээрге саазын ышкажыл. Ылап-ла акша дээштиң ынакшып, амыдырап чурттаар эвес. Акша чок-даа болза, чурттай-ла бээр ыйнаан. Акшаны үнелиг чүве санынга албас-даа мен. Меңээ акша бар-чогу демей-ле-дир ийин».

«Шыныында күш-ажылчы, тывынгыр, сагыш човангыр, чаагай сеткилдиг, буянныг холдуг эриниң ачызы-биле арбын акшазынга бажы «дескинип», каас-коя хептер саттынып, орду дег бажың саткаш, олбук-хевис чаткаш, ноюрзап чурттап орар деп дыңнаан мен.

Акша дээштиң чүгле кыска үениң, чаңгыс хүнүн ажыын бодап, ынакшып, чурттап чоруур силер чүректиг кижилер база тургулаар-дыр. Акша аңаа-ла орукка, озаң-хорум аразынга-даа чытпас, дээрден ужугуп, черден-даа үне халып келбес-ле болгай.

Акшаны кижилер бүгү күжүн үндүрүп, нара дерин төп тургаш, ажылдап алыр. Халас кежик кайыын-даа бодарап, чаларап келбес.

Акша дээштиң делегейде кандыг-даа аймак-сөөк кижилер демисежип, хостуг амыдырал дээш туржуп турарлар.

Акша. Ол болза хөй эт-сеп, идик-хеп, бажың-балгат, машина-техника, ижер-чиир аъш-чем-дир. Бир эвес акша чок болур болза, чурттаары берге. Хлеб садыынга кире берген дижик бис. Карманда көпеек чокта, ында садыгжы хлебти халас бээр деп бодаар силер бе? Чок.

Ындыг болганда, чаңгыс борбак көпеек-даа үнелиг. Чаңгыс-ла көпеектен хөй түмнүг акша тургустунар болгай.

Чоокта чаа чүве. Культура бажыңынга кире бээримге, шала кырында чаңгыс чес көпеек чыдыр. Чамдык кижилер ону көргеш, херекке-даа албас, кыры-биле кырлап эртип турар болдулар. Мен ол көпеекти хараадааштың барып ап алгаш, кармактап алдым. Азыгда турган кезек аныяк кыстар «чаңгыс борбак көпеек-даа болза, чыып чыдар кандыг кончуг чазый-хоптак ашак боор» дижип, аразында бижирежип, сымыранчып, каттыржып, мени шоодуп турдулар.

Оларның чугаазын кулак уштап дыңнай шаап кааш: «Чаңгыс көпеек чыылза-чыылза, мөөң акша боол силерни ашкарар-чемгерер, хепкерер дээрзин утпаңар. Акшаның бот-үнезин хандыр билип алгаш чугаалап чоруңар» деп шыңгыы харыыны берген мен.

Бистиң аравыста чамдык эш-өөрнүң акшага кам-хайыра чогу кончуг боор-дур. Саазын акшаларны ортузунтан үзе-чаза соккулап, дыраштыр, үлдүрээртир ууштап каапкан азы даштынга чеп-даян чүвелер чуруп, бижип каан, аажок хирлиг болгулаар.

Бисте чамдык ада-иелер бичии оолдар, уругларынга оларның негелдези-биле элээн хөй акшаны тудускаш, ыңай-бээр чоруткулаптар. Акшаның үнезин чедир билбес бичии азы элээди кижилер чер кезип, улчуп, тояап чорааш, айыыл-халапка таваржыр ийикпе, арага-дарыже сундулаар апаарлар. Маңаа ада-иe серемчилелдиг болуп, акшаны үнелээр дугайында ажы-төлүнге сурталдаары артык эвес-тир ийин.

Бисте шын эвес мындыг хөөннер база бар. Улуг эрге-дужаалдыг, хөй акша-төгериктиг, «балдыры дыңзыг» кижилер шынарлыг хеп кедип, каас-коя эдилелдиг болур дээрлер. Ындыг эвес. Эвээш-биче-даа акша-шалыңныг улус чыып тургаш, шынарлыг хептерни, эт-септи садып алыр-ла болгай.

Ынчангаш Сандый Бадааның акша дугайында бодалдарын деткивес аргажок. Моон мурнунда-даа бижээн чүүлдери өөредиглиг, утказы шынарлыг, уран-чечен кижи.

Ондар БОРАШ.
Сүт-Хөл район.

Улуг-Хүн көзенээ

База бир чаа үн

ТӨРЭЭН БУЛУҢУНДАН ЭГЕЛЭЭР

Виктор Бегзи деп атты мооң мурнунда парлалгадан көрбээн мен. Ынчалза-даа бир-ле хүн ол меңээ кылын кыдырааш ишти шүлүктерин көргүстү. Чамдык авторлар дег, бижип алган доораан-на ол-бо черлерже дүвү-далаш чорутпайн, катап-катап эдип-чазап, бодунга шыгжап ап чораан кижи болду. Боду 33 харлыг, Чаа-Хөл эмнелгезинде ажыл-агый эргелекчизи болуп ажылдап чоруур. Чугаакыр, харын-даа кижи ооң-биле хөөрежип-ле олуруксаазы келир. Билири база шырак.

Эрткен үелерде шүлүк бижип эгелээн автор бүрүзү Ленин, партия, улуг Төрээн чурт дугайын бижип эгелээр турганын билир мен. А бо автор ынчаар эгелевээн кижи болду. Виктор Бегзиниң бижип эгелээн темазы төрүттүнген бичии булуңу, чаптанчыг чашкы шаа, төрээн бойдузунга хумагалал чок чорукка сагыжы саргып чорууру. Эрткен үелерде бодунуң төрээн черин ырлапкан кижини чер-чурт ылгаан деп, харын-даа национализм-биле холбай бээр караңгы таварылгалар база тургулаан. Кижиниң улуг Төрээн чуртка ынакшылы — чогум-на төрээн булуңундан эгелээр эвес чүве бе?!

Ам Виктор Сарыг-оолович Бегзиниң хөй шүлүктериниң аразындан чамдык шүлүктерин силерге бараалгаттым.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ.
ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

ХЕНЗИГ ЧУРТУМ

Хенче чаштан өскен черим — Адыр-Бажы,
Хевис ышкаш ногаан шыгын базып өстүм,
Шиви, пөштер, дыттарының эргим чыды —
Чилиимге дээр, мага-ботта сиңип калган.

Чиңгис, даштар аразында сыстып үнген.
Чиңге кара булак сууңну сүзүп өстүм.
Хөрек-чүрээм ала-чайгаар өпейлеп кээр
Хөй-ле куштар аялгазын дыңнап чордум.

Аккыр өглер — доңгайтып каан шаажаңнар-ла,
Арбын сүрүг — чадып каан ак ааржы-ла!..
Ак сүдүн ээп өскен авам ышкаш,
Адыр-Бажы — хензиг чуртум ындыг чүве.

ЧАШКЫ ҮЕМ

Оккур үе, ушкан куш дег, кылыйтсажок,
Оолчук шаамның сактыышкыны мени кагбаан.
Чурттаалганың ынчангы ол өңнери мээ,
Чурукта дег, сагыжымга көстүп кээрлер.

Арга кыдыы оймак черде чывыт бажың.
Азырап каан ада-ием — кырганнарым.
«Кутя» деп хава ыдым. Ала инээм.
Кук-кууктаашкан хектер үнү... Адыр-Бажы!

Керосинниг имис деңниң чырыын орта,
Кежээлерде кыдыраашка чурук чуруп,
Өремелиг тараа дайнап, быза дозуп,
Өзүп келген чашкы үем имистелбес!

ЧАЛБАК ЧОНДАН АЙТЫРБААННАР

Эрте шагдан ада-өгбем бурун чурту —
Эрги Чаа-Хөл кээргел чокка шаажылаткан.
«Саян далай» дижири көк шалбаадыва
Сагыш амыр хөөржүткен. Коргунчуун аар!

Ада-өгбем чевег-хөөрүн, ынакшылын
Азаргаан дег, катай-хаара дүлүпкеннер.
Чалбак чонум бодалын-даа айтырбааннар,
Чараш оран, байлак оран ынчаар өлген.

Виктор БЕГЗИ.

КҮСКҮ КЕЖЭЭ

Бажыңымдан үнүп келгеш турарымга,
Магаданчыын, сеткилимге экизин аар!
Авам саггаан хууңчукта сүдү ышкаш,
Аккыр, айдың күскү кежээ, тааланчыыңны!

Четтинчипкен бөлүк чалыы кыстар ышкаш,
Теректерниң карактарга көскүзүн аар!
Дээрде кыпкан, оду чайнап чивеңнешкен
Чергелешкек сылдыстарын тода чырыын!

Ында-мында боттарынче медээлешкен
Ыттар үнү ыржым үреп сарыннады.
Салгын кээрге, теректерниң бүрүлери
Сагыштарга артайн дээнзиг шулурашты.

Светлана ООРЖАК.

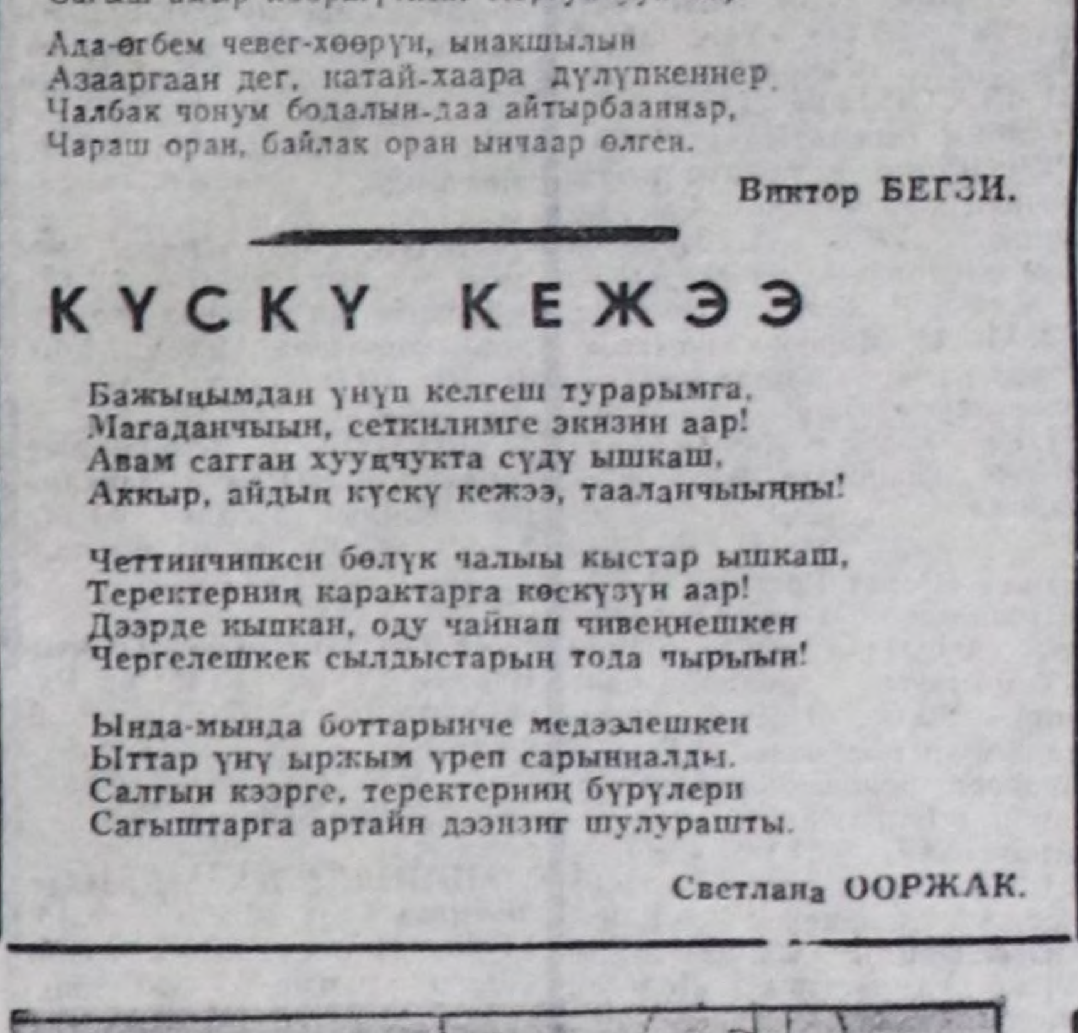

«Дөө тавакта дагаа эъдин чүге бербедиң, а мээңинде суг мүн» деп Геннадий МАКАРОВТУҢ чураан баштактаны.

Б. ЦЭРЭННАДМИД.

САГЫШКА КИРБЭЭН ТАВАРЫЛГА

Чечен чугаа

Эрдэнээ даштыкы чуртка үш чыл дургузунда өөренген сургуулун дооскаш, өөнге кел сала, дыштанмайн-даа, башкылап турар дуңмазынга ужуражыр дээш далаш-биле үне халаан.

«Аа, кичээли эгелей берген-дир» деп бодавышаан, студентилерниң кичээлдеп турганы аудиториязының эжиинге келгеш, дыңнап турарга: «марксисчи философия болза...» деп тайылбырлап турган башкының чугаазы дыңналган. Чежемейниң таныш-даа бол, дуңмазының үнү ооң бодап турганындан арай-ла дыңзыг, чооннай берген ышкаш сагындырган.

— Ылап-ла Батаа ирги бе? — дээнзиг хаалганы ажыдып көргеш, дүрген-не дедир хаай идипкеш, чапсарлаарын манап ора, ол дуңмазының амыдыралында эрткен-барган таварылганы сактып олурган.

• • •

Баштайгы үш-тостуң дошкун соогу киткээн кыштың ортан айы. Каастап-дериттинген Увс аймактың клуву чаа чылдың бүдүүзүнүң дүнезинде хөглүг кончуг хөлдүг турган. Аныяктарның оюн-тоглаазы кидин эгелеп турган болза-даа, анаа чыылган хөй кижилер бир-ле чүвени манаан хевирлиг, өйлеп-өйлеп эжикче көрүп каап органнар. Ынчап турда турисчи хептиг, холдарында хаактарлыг үш аныяк кижи даштыыртан кирип келгеннер. Чыылганнар адыш часкаашкыны-биле уткуп алганнар. Олар болза МАРН-ның он ийи дугаар улуг хуралының шиитпирин таныштырары-биле бо дүне үнүп чоруптарынга белеткенген суртаалчылар бөлүү болган.

Улуг эжиктиң ийинде таакпы ызыргаш, быктын даянып алган турган күдер кара эр чанында улусче көрүнгеш:

— Эзеңгиден тереӊ харлыг, дөртен ажыг градус бо соокта хол, будунга ыяш дөңгүлер бектеп алгаш, калчаа амытан дег, кыйбынайнып чорууру-даа чөгенчиг-ле боор! — дээни анчыг сестер Эрдэнээниң хөңнүн дырбап турган ышкаш болган.

Эрдэнээ ооң-биле сегиржип алза деп бодаза-даа, бодун туттунуп:

— Канчап ынча дээр боор? — дээрден өске чүнү-даа чугаалаваан.

• • •

Батаа аян-чорукче чорааның ийиги хонуунда Эрдэнээ:

«Эрткен дүнеки харлыг дүвү демги оолдарга кем чедирген эвес ирги бе?» деп бодаза-даа, «Бистер эки чоруп тур бис, даарта малчын сумуга чеде бээр бис» — деп дүүн Хайст бажындан ыяштап чораан чолаачыдан Батааның сөглеткенин сактып келгеш, сеткилин оожуктуруп олурда, почтачы херээжен далаш-биле халып келгеш:

— Силерге сумудан малчын келген-дир — дээш, ыяк дүрүп каан телеграмма тутсуп бергеш, далаш үнгеш чорупкан.

— Демгилер малчын сумуга ылап-ла четкен турлар, экизин! — дээш, телеграмманы көрүптерге, эгезинде «кончуг далаштыг» деп бижээнин көргеш, коргуп-сүрээдээни биле кайгап боданганы капсырлажы берген.

— Чүге далаштыг бижээни ол? — дээш, Эрдэнээ телеграмманы номчуп тура, хенертен шырайы өскерли хона бергеш:

— Чүү дээн-дир, моң? Хаакчылар хаттыг шуурган үезинде озал-ондакка таварышкан дидир бе? Мону номчуп көрем! — дээш, кадайынче сунган.

«... Ийизин диригге тып алган. Харын Батаа тывылбайн тур» — дээнин дыңнааш, кадайы:

— Айыылдыг херек үнгени ол-дур! Ам канчаар улус боор бис! — дээш, караанын чажын кылаңнадыр Эрдэнээзинче кайгай берген орган.

Канчаар-даа аргазын тыппаан Эрдэнээниң сеткилинге «ававыстың эмиин ээлчежип ээп өскен чаңгыс борбак дуңмам ынчап чиде бергени ол бе?! Бо өртемчейге кара чааскаан элеңейнип чоруур салымныг болганым ол-дур аа?» дээрден өске бодал ооң сагыжынга кирбээн. Эрдэнээ хейде-ле ангадап тура:

— Кандыг-даа бол, чорбааже хоржок! Дарганың машиназы бар боор — дээш, бөргүн сегирип алгаш, үне халаан.

• • •

Чер кара турда, чиик машина үш шак чорааш, малчын сумуга чеде бээр турган болза, бо удаада хүнзедир хар каскаш, хүн ажа бергенде келген. Эрдэнээ шууттала сумуда эмнелгеге чеде берген. Эмнелге даштында ырак черден келген хевирлиг он хире ээрлиг аъттар тынышкын оожуктуруп чадап турганнар. Суму эмчизи улгады берген кижи үнүп келгеш:

— Харын-даа чедип келдиңер бе? Батаа көңгүс чаала тывылды. Угаан кирбейн чыдыр — деп оожум чугаалаан.

— Бо үш кижи дыка үжээн улус-тур — дивишаан, шырайлары көгергеш, таныттынмастай берген бир-ле кижиниң будунга чыпшыр дона берген идиин отка эргизип, шымчымнап кезип октап органы көзүлген. Ол кижи Батаа болган.

Эрдэнээ оожум баргаш, Батааның ийи холун тудуп көргеш:

— Көңгүс ыяш дег апарган-дыр! Ам канчаар чоор? — дээш, тонунуң өөктерин чешкеш, холдарны хойлап алырын оралдажырга, эмчи «ажыы чок!» — дээн хевирлиг бажын чайган.

— Болза-даа берге болган-дыр, канчаар ирги, угаан кирер ирги бе? — деп, Эрдэнээ айтырарга, эмчи:

— Ажырбас, силер дыка сагыш човаваңар! Харын боларны аймак төвүнче дүргеп чедирбес болза хоржок — дээрден өске чүве чугаалаваан.

• • •

Аймак төвүнге четкеш, бир хонганда Батаа бичии угаан кирген. Хонук эрткен санында нииити байдалы чүгээртеп, кижилер-биле бичии када чугаалажыптар болу берген. Дуңмазының угаан кирип келгенинге Эрдэнээ өөрээнинден өрү хальып, буттары черге дегбес чоруп турза-даа, «доңган хол, буду та кажан экирир ыйнаан» деп сеткили човавышаан...

— Батаа, кандыг-дыр сен? Сени кезип эмневес болза, өске арга чок боор турар-дыр — дээрге, Батаа боданган хевирлиг кезек ыыт чок чыткан.

— Эм-биле экирбес ирги бе? — деп айтырган.

— Эм-биле эмнээрге-даа, экирбес боор чүве. Харын узамдыгар болза, амы-тынынга айыыл чедирип чадавас — дээш, ол орус эмчи ужурун утаадып чугаалаан.

— Чогум канчаар кезер ирги? — дээн Батааның айтырыынга дорту-биле «шуптула одура кестинер боор» — деп чугаалаарындан дадагалзаан эмчи арга чоктан:

— Арай берге болган-дыр. Батаа — дээш, оон бажын оожум суйбаарга, каш чылдар мурнунда чок апарган эргим ынак авазының хорлаңгылыг-даа бол, чаагай чыттыг, бора холдары сагыжынга кирип, Батааның бодалы улам ханылай берген.

— Мен назыным дургузунда хол, бут чок болур кижи мен бе? — дээш, Батаа Байдаров эмчиниң адаандан өрү карактарын чивеңнедир көөрге, ооң уидаргай, оожум карактарындан баткан чаштары ийи чаагын куду кылаңайнып баткаш, сирилеп турган эриннериниң кыдыы-биле дамдылап бадып турган. Эмчи ону эскерипкеш:

— Кайын ындыг боор. Батаа! Бо шагда хол, будун таарткан дээш, чер даяныры эрткен болгай. Алдарлыг совет ужудукчу Алексей Маресьев канчап улуг човулаңга таваржып, ийи будундан чарылгаш, катап буттуг болганын билир болгай сен.

• • •

Даарта, эртенинде «Батааны кезип эмнээр дээн-дир» деп чугаа дыңнааш, Эрдэнээ «багай дуңмам доңуп-ужуп човулаң көргеш, ам кээп хол, будун одура кестирип база төнчү чок човулаңга таваржыры ол-дур. Кандыг кончуг хилинчек боор!» деп бодавышаан, Батааның чыткан палатазынга баргаш:

— Кандыг хондуң, чээ? Сеңээ эмчи чүве чугаалады бе? — деп айтырган.

— Чугаалаан, чугаалаан! Мени кезип эмнээр дээн — деп, көңгүс тайбың чугаалаарга, Эрдэнээ кайгаан.

— Харын, ынчаар дидир! — дээш, чагырып чадаан карак чажын чаактарын куду салып бадырыпкан.

Батаа акызының ыглап турарын эскербээн шырай-биле номчуп чыткан номунуң саазынын аксы-биле ажа каар дээш, шыдавайн үрүпкен.

— Мен ыяш буттуг Маресьев-биле кады агаарга ушкаш бадып келдим. Бистер чээрби километрни хостуг эрткен боор бис — дээш, хүлүмзүрүп чыткан.

Эрдэнээ караның чажын чажырып, үне кылаштаптар дээрге, дуңмазы доктааткан.

— Акый! Мээң хол, будумну ээлчег-биле дөрт катап кезер деп турар-дыр. Ынчаар саадаткан херээ чок болгу дег. Болдунар чүве болза, шуптузун хары угда ап каап кылдыр чугаалажып көөр сен! Кажан-на Алексей ышкаш даянгыыш чок чоруп, өөредилгем доозуп алыр ирги мен! — дээш, Батаа узадыр тынган.

1956 чылдың чазы Улан-Баторга чаагай болган. Өңбүрү чечектер частып үнүп, делгем шөлдер чиңгир ногаан. Чаш көктүң чаагай чыды думчукка долган, чаагайы кончуг ыржым кежээ. Өөрлежип алгаш, кайы ырактан ужуп келген көшкүн куштар ажылындан чанып бар чораан Эрдэнээниң кыры-биле ыяңгылыг ырлашкаш чүве дег, алгыржып эртип турган. «Бойдустуң бүгү амытаннары дирлип, тарбаган безин ижээнинден үнүп турда, мээң кужур дуңмамның-даа кончуун...».

«Баштай мен чугаалаайн, мен-мен!»... дижип былаашпышаан, ооң уруглары ачазын уткуй маңнажып келгеннер. Бирээзи тургаш:

— Батаа акыйдан чагаа келген — дээрге, өскези:

— Авам номчуп тур! — дээн.

— Экизин, аа! — дээш, далаш-биле өөнче кире халааш, чагааны көөрге, холунуң үжүү багай-даа болза, частырыг чок бижээн болган.

— Кайын боду мынчаар бижээн боор, орус кижээ үжүглеп, адап тургаш бижиткен болгай аан! — дивишаан, Эрдэнээ чагааны номчуй берген. Чагаада тодаргайлап биживээн хиресинде, «келир улуг-хүннүң самолёду-биле чеде бээр мен. Уткуп алыр силер» — дээнин көргеш:

— Чүге-ле ийик, хол, будун кылдыртканы дугайын бижиивээн-дир. Келир чылын кылдыртыр дээн чүве ирги бе? — дигилээш, чагаазын дүргеш, шыгжап каан.

• • •

Батааның чагаазын алгаш, үш хонганда Эрдэнээниң өг-бүлези ону уткууру-биле Улан-Баторнуң аэропортунче чорупкан. Ында янзы-бүрү дылдыг, хөй националдарның төлээлекчилери эш-өөрүн, чоок кижилерин үдээрин үдеп, уткуурун уткуп чедип келгеннер.

Чалым дег, бедик, ак булутту чара чүткүп үнүп келген мөңгүннелчек ак самолёт чавыгавышаан чорааш, кээп хонупкан. Самолёттуң эжики ажыттынып, барбасавазын туткан улустар шупту үне берген. Батаа чок! Кыйыында турган Эрдэнээ «ам-на кирип барып дуңмамны үндүрүп алыйн» дээш, самолётче кирер чадалап үнүп бар чорда, үдекчи уруг:

— Эйт, кайнаар баарыңар ол? — деп айтырарга:

— Ындында буду чок кижи бар, ону барып дүжүрүп алыйн дээш — дээрге, демги уруг кайгай берген хевирлиг:

— Ындыг кижи келбээн! Чок болза самолёттан ужуп дүже берди ыйнаан — деп мындыг.

Хая көрнүп келгеш топтап көөрге, чада чанында кылаңнаан кара ботинка кеткен, куу костюмнуг, холунда кара савыяа хол-хавы кеткен, ортумак сынныг, арганзымаар, ак шырайлыг аныяк кижи Эрдэнээниң эккелгени носилканы тудуп алган турганы көзүлген.

— Мени кым кыйгырып турду? — дээрге, демгизи:

— Мен! — дээш хүлүмзүрүп каан. Ол кижи Батаа болган, ынчалза-даа караанга бүзүревээн Эрдэнээ:

— Чогум кым сен? — дээш, чаданы куду маң-биле келгеш, хенертен тура дүшкеш, караан чивеңнедир, ооң арнынче дорт көре каапкаш:

— Дуңмам, Батаа! — дээш, куспактапкаш, ошкапчыттап шаг болган. «Мындыг болу бергеш, чедип келдим» дээш, ыглай берген.

Эрдэнээ дуңмазы Батаа холдуг, буттуг чанып келгенинге магадап, өөрүп-даа турза, «дуңмазының чуртталгазының дээди чадазы бо-ла-дыр» деп бодап турган боордан башка, ооң университетке өөренип, кызыл дипломнуг дооскаш, институтка башкылап, делегейниң сураглыг чогаалдарын очулдуруп, чонунга бараалгадып турары дужунге-даа кирбээн чүвези боор ийин ол.

Григорий САНЧАА очулдурган.

«Чүдүүр-чүдүвес нүүрнүң хостуунуң болгаш шажын организацияларының дугайында» хоойлулар хүлээп алдынган. Хамааты кижи бүрүзү кандыг-даа шажынга чүдүүрүн, ёзулалдарга киржирин азы чүдүвезин боду тодарадыр эргени ол хоойлулар магадылап турар.

Бистиң республикада тургустунган сарыг-шажын ниитилели хамаатыларның шажынга хамаарышкан негелделерин хандырар талазы-биле хемчеглерни ап турар. Хүрээ тудар акша-хөреңги ниитилелдиң агар санынче кирбишаан. Кызыл хоорай чоогунда, Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдиринде, ийи кидис өгнү тиккен. Чаа тиккен өгге бурганны чалап, арамзалап, буян-кежик номун номчаан. Тозан беш харлыг лама Шымбай-оол Дажы-Норбуевич Куулар Чыпчын-Чамбының бурганны чалап, Чамбал Санчат номну номчаан.

Шажынчы ёзулалдарны чеден ажыг харлыг хоочун Орус Доңгур-оолович Куулар эрттирип турар.

ЧУРУКТАРДА: улуг назылыг башкы Шымбай-оол Дажы-Норбуевич Куулар; хоочун Орус Доңгур-оолович Куулар оларның ёзулалдар эрттирип турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

АННА СУУЗУНМАА

> «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романның Алдын томундан эге

Москвага эмчи техникумун доосканы соонда Аайнаның ады документ ёзугаар өскерлип калган — Аня, Анна деп орусчуй берген. Фамилиязын чүү дээрил? Ол шагда тывалар фамилия кылдыр эрги сумузунуң адын ап турганнар. Кыргыс, Ондар, Монгуш дээн чижектиг. Кандыг-чүү-даа бол, эртем-сургуулдуг кижи болгаш, орта Аайна таарзынмаан. Азы Анна Сүлдем дээр бе? Чок, Аайна орта база эптежип чадап каан. Ачай деп чаңчыккан-даа бол, барып-барып кыс кижи кырган-ачазының адын канчап фамилия кылыр боор. Черле ынчаш ол шагда тывалар эр, кыс аттарны онза сагыыр турганнар. Аайна черле сарыылдыг уруг турган, ынчангаш төрээн иезинге тураскаал кылдыр авазының адын ап алган: Анна Суузунмаа. Ам документилеринде «шуут ынчаар чурумчуй берген.

Анна Суузунмаа. Бодун ынчаар адаттыныптарга, ооң угаанынга хөй-ле төөгү кирер турган — баштай муңгаранчыг: бичии Адаска чорааны, өскүстен өлбээни; оон соонда өөрүнчүг: кырган-ачазының Моолдан Аайна деп орус эмчиниң адын эккелгени, Москвага өөренгени, бодунуң база эмчи апарганы...

Анна Суузунмаа. Ол ат ээзинге чараш, тааланчыг дыңналыр болган. Анна Суузунмаа — эң баштай орус ат алган тыва кыстарның бирээзи, Анна Суузунмаа — эң баштай Москвага эртем чедип алган тыва кыстарның бирээзи. Анна Суузунмаа — эң баштай эмчи болган тыва кыстарның база бирээзи.

Анна Суузунмаа ам чүгле ажылдаксап турган. Ону ынчаар улуг Москвага ынак башкылары өөредип каан, эң ылангыя техникум директору орус башкы Анастасия Ивановна Жукова, партком секретары украин башкы Павел Васильевич Лебеда — Чашпан-оол. Ынчалза-даа Анна Суузунмаа баштай чаныксап турган. Кырган ада-иези Аайназын манааш, моюннары узайгылай берген, көк баштарын өг дүндүүнден уштуп алган көрүп орарлар боор Азы кырган-авазы орундан ыяк туттунуп алган чыдыр ирги бе?

Ийе. Анна Суузунмаа баштай ыяап-ла чанар ужурлуг. Ооң кырган ада-иезинге, ха-дуңмазынга, арат-чонунга чугаалаар чүүлдери-ле хөй! Саян сыннарын барык-ла чадаг кылаштап ашканы, демир-орук, Москва, Кремль, театрлар, парктар, метро, Кара-далай, төнмес-даа, кыска-даа дөрт чыл... Ону төөгүүрүнге каш хонуктар эвес, бүдүн айлар херектир ийин.

Анна Суузунмаа ыяап-ла чанар ужурлуг. Ажыл — соонда. Ажыл кайнаар-даа барбас. Ажыл Анна Суузунмааның оруунуң аксында.

Москваның соонда Кызыл дээрге ады найысылал боордан, хоорай-даа эвес, суур-даа эвес, анаа-ла шыпшың сууржугаш болган. Дөрт чыл мурнунда аңаа Аайнаның бажы эргип турган болгай. Ам ол оожум болгаш тааланчыг сагындырган. Кудумчуларынга кылаштаарга, шуут-ла дыжы ханар.

Кандыг-даа ажыл-херектиң чаражы — ооң үретүңнелинде. Тывадан Москваже өөренип чоруткаш, эң баштай эмчи эртеми чедип алган беш кысты кым-даа чүгле мактаар болган. Өөрүшкү-маңнай-даа ында.

Кандыг-даа даргага баарга, чаңгыс сөс чугаалаар болган:

— Ажылдаар.

Черле ынчаш ол шагда чугаа чаңгыс-ла ындыг турган: ажылдаар. «Шөлээ» деп сөс сөөлзүредир тыптып келген. Үениң негелдези база ындыг турган — аныяк республикага хөй ажыл херек, эртем-билиглиг хөй кижилер херек. Эмчилерни ийи холдуң эвес, чүгле чаңгыс холдуң салаалары-биле санап болур.

Анна Суузунмаа чанар дугайында дилег кылбаан:

— Каяа барып ажылдаар мен?

— Эмиге.

Чүү черил, чүнүң черил, чүде черил деп. Анна айтырбаан. Чону өөредип каан соонда, чонунга ажылдап бээр — аныяк эмчиниң даңгыраа ол.

Чаңгыс-ла Анна Суузунмаа эвес, ооң өөрүнден кым-даа дыштаныр чай чок болган. Сереңмааны Барыын-Хемчикче октапканнар. Кызылга Хууракпан артып калган. Дакый-Сүрүн база.

Бир дугаарында чалыы[illegible] дугаазыны болгай аан, ийи талазында аныяк кыстарының соруунзалыы боор. Москвага эң баштай эмчи эртеми чедип алганнарның амыдыралы солун-даа, дүвүренчиг-даа эгелээн. Делегейде дески чүве чок, октаргайда оргу чүве чок, бурунгулар изин чидир чугаалап кааннар.

Эң солун төөгү база-ла Сереңмаадан эгелээн. Ол чаа божаан уруун ап алгаш, Барыын-Хемчиктиң Аянгатыга ажылдап турда, Николай Львов бо кылаштап келген. Шынап-ла, чадаг базып келген. Бир эвес аныяк эр Москвага Арбаттан Солянкага чеде халып келген болза, ында кижи кайгаар чүү боор. Ол шагда Тыва даштыкы күрүне турган. Москвадан Кызылга чедир орук беттен эвес, оон туржук, Хем-Белдири биле Кызыл-Мажалык аразы безин ырак, Аянгатыга Николай, шынап-ла, чадаг кылаштап чеде берген. Оон даштыкы чурт баар бижикти канчап чедип алганын ам чүгле бурган билир.

Үргүлчү-ле Москвага ышкаш чүве кайда боор, бо удаада Сереңмаа биле Николайның аразынга чугаа бүтпээн. Ынча ырактан түреп чорааш чедип келген орус эрниң аас-кежии чүгле ол болган — чаа төрээн кыс уруун көрүп алган. Чаш кижиниң бажының дүгүнүң сарыы, карактарының көгүлдүрү, ак шырайы адазы-ла олчаан болган. Ол кайгамчык чурумал Николайның амыдыралындан артык сагындырган.

Николайдан Сереңмаа ооң айтып каарын-даа дилевээн, боду оон-биле кады чоруурун-даа күзевээн.

Чаш уруун аадып-чайгап, шаанга кирр ошкап-чыттап, чассыдып-чассыдып алгаш, Сереңмааже удур көргеш, Николай чугаалаан:

— Сени бүгү назынымда манаар мен, Серемушкам. Өске кадай черле албас мен...

Ооң соонда орус оглу Николай Львов Аянгаты дээр хемчигешти куду база-ла чадаг кылаштап бадыпкан.

Амыдыралга мындыг кээргенчиг төөгүлер база тургулаар чүве-дир.

А Дакый-Сүрүңнүң амыдыралынга чүү болганыл? Ол кээргенчиг болурундан, харын коргунчуг болган.

(Уланчылыг).

ОКТЯБРЬ АЙНЫҢ ТҮҢНЕЛИ-БИЛЕ

Улус судтарынга октябрь айда 210 кеземче херээ кирген. Оларның аразындан шиитпел үндүрүп көрдүнген херектиң саны — 201. Шииттирген 221 кижиниң 105-ин хосталгазын казып шииткен, эдип чазаар ажылдарга шииттиргеннер саны—35, 8 кижини штраф-биле торгаан. Шенелдеге — 40, күш-ажылга хаара туттунпаан, шенелдеге шииттирген — 9. 3 кижи янзы-бүрү хемчеглерге онаашкан. Кем-херек үүлгеткени бадыткаттынмайн барганындан бир хамаатыны Кызыл хоорайның улус суду агарткан. Херекти судче киирериниң үе-чадазында Барыын-Хемчик районнуң улус суду ону соксаткан.

Кайы черниң улус судунче кем-херек үүлгедиинге хамаарыштыр хөй херек киргенил дээрзин көрүп көрээлиңер. Кызыл хоорайның улус судунче кирген херектер районнарныы-биле деңнеп көөр болза, хөй болган — 52 херек. Таңды районнуң улус судунда херектерниң саны — 49 болган, а Кызыл, Улуг-Хем районнарның улус судтарынче 22, Барыын-Хемчик, Тес-Хем районнарның улус судтарынга 20 херек кирген. Бии-Хем районга хамаарыштыр алыр болза, оон саны — 11. Каа-Хем, Өвүр, Мөңгүн-Тайга районнарның улус судтарынга 6-6 херектер кирген. А Бай-Тайга, Эрзин, Тожу болгаш Сүт-Хөл район судтарынга чаңгыс-даа херек кирбээн.

Истелгени чедир чорутпаан деп санааш, 31 херекти улус судтары дедир эгиткен.

Улус судтарының ажылынга хамаарыштыр чугаалап тура, чөптүг, чөптүг эвес-даа чылдагааннардан херекти көөрүнүң хуусаазын саадады бээр чоруктар бар деп үүвени айтыр апаар. Ооң-биле кады чурттакчы чон ортузунга хоойлу-дүрүм негелделерин тайылбырлап, ол талазы-биле ажыл чорудары — улус судьязының ажыл-чорудулгазында чугула чүүл. Октябрь айда судьялар ол талазы-биле канчаар ажылдааныл? Номчуттунган лекцияларның ниити саны — 29. Хоойлу-дүрүм пропагандалап тайылбырлаарын Мөңгүн-Тайга районнуң улус суду эки чоруткан. Октябрь айда 14 лекция номчуттунган. Ону Каа-Хем, Улуг-Хем районнарга хамаарыштыр алыр болза, алды-алды лекция онаажып турар. Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Өвүр районнарның улус судьялары ай иштинде чаңгыс-чаңгыс лекция номчаан. А Кызыл хоорайның, Кызыл, Чөөн-Хемчик, Таңды болгаш өске-даа районнарның улус судтарының улус судьялары чурттакчы чон ортузунга чаңгыс-даа лекция номчуваан дээрзин айтыры чугула.

Үнүүшкүннүг судтарга он сес херекти көрген. Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарның улус судтарында ажыглап турар. Эрткен айга хамаарыштыр алырга, Кызыл хоорай Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Өвүр болгаш өске-даа районнарның улус судтары үнүүшкүннүг чаңгыс-даа суд эрттирбээн бооп турар.

Борис СВЕРДЮКОВ.
Тыва АССР-ниң Юстиция министерствозунуң улуг консультантызы.

Сахалин балык аймаа-биле байлак орап. Ооң хемнеринде кета, кежуч, горбуша дээш оон-даа өске эки шынарлыг ховар балыктар эки өзүп турар. Сахалинниң ажылагыйларының барык хөй кезии балык ажылдыг. Ынчангаш улуг-биче хемнерде болгаш хөлдерде балык хайгааралының инспекциялары ажылдап турар.

шоодай кета дээр балык магазинге дужааттынар, а тот-

ЧУРУКТА: Тымь хемниң балык хайгаарапчылары тот-чеглекчилерниң туткан балыын хавырып алган. Алды чеглекчилерниң балык тудар херекселдери узуткаттынар.

СЭТА-ның фотозу.

ЧОРГААР БООРУ— УЛУГ БУРУУ

Англи чогаалчы, педагог болгаш философ Клайв Стейпл ЛЬЮИС 31 харлыында хеп-хенертен христиан шажынга чүдүп эгелээн. «Христиан апаргаштың чүдүлге чок кижилерге кылып шыдаар чаңгыс чүүлүм — кайыдаа шагда шупту христианнарга чоок болгаш чаңгыс чораал чүдүлгени тайылбырлап камгалаарым-дыр» — деп, К. Льюис бижээн.

«Христианствонуң утказы» деп ооң номундан «Чоргаар боору — улуг буруу» деп эгени кызыра парлаар-дыр бис.

...Делегейде чаңгыс-даа кижи оон хостуг болуп шыдавас бир-ле чүүл бар...

Хөлүн эрттир чоргаар, азы бодун төлдунар чорук дугайында чугаалап турарым ол. Аңаа удурланышкак буянныг чүүлдү христианнар чагыртыры дээр. Христиан шажынның өөредиин ёзугаар эң-не коргунчуг буруу, эң-не каржы чүүл — боду бодунга чоргаар болуру. Арагалаары, хорадаары, харам, чилби болуру, анаа бодаарга, хөй чүве-дир оң. Чогум-на ындыг чоргаар чорук өске четпестерге бисти чедире бээр, ол дээрге сагыш-сеткилдиң Бурганга удурланышкак байдалы-дыр. Чоргаар кижи өске чоргаар кижилерни көөр хөңнү чок боор. Бир эвес кайы хире чоргаарынарны билип алыксаңарза, дараазында айтырыгны бодуңарга салыңар: «Кажан өске кижилер мени куду көрүп азы билбээченнеп турда, мээң ажыл-херектеримге киржип азы мени чашпаалап, мени боттарын көөргеттинип азы мактанып турда кайы хире ажынар ирги мен?». Хамыктың ужуру — бир кижиниң чоргаар чоруу-биле өске кижиниң чоргаар чоруу маргыжып чоруурy. Чогум-на ынчангаш, бир кижиге өске кижилер аажок кичээнгейлиг апаарга, алаатгай бээривис ол.

Хөлүн эртген чоргаар чорукка ежээннежир чүүл дээней деп билип алзывысса эки, оон чогум-на дээзу ында. Өске багай чүүлдер аңаа чүш боол уланы бээр. Чоргаар чорук аңаа-ла бир кезик-чамдык чүүлге хана бербес. Кажан өске кижиниң чоргааралын ажа бергенде, ам кээп чоргаарал оожургаар. Кайы-бир кижи байы, угаанныы азы чаражы-биле чоргаарланыр деп бодаар бис. Ол ылап-ла ындыг эвес. Өскелерден бай, өскелерден угаанныг, өскелерден чараш болганынга чоргаарланып чоруурлар. Бир эвес кижилер шупту чаңгыс аай угаанныг, чараш, бай апарган болза, кижилерниң чоргаарланыр чүвези чок боор ийик. Чүгле деңнелге бистиң чоргааралывысты тывылдырар, бис өскелерден артык бис дээрзи сеткиливисти хандырар. Адааргал чокта, чоргаарал чок. Аажок чоргаар кижи силерниң душтууңарны элзедип алгаш чоруй баар. Оон чылдагааны: душтууңар ол кижиге кузенчиг болганы эвес, а ол бодун, силерден артык эр кижи-дир деп көргүзүксээн сеткили-дир. Чедиимес чорук кижилерни чазый кылып каап болур. А келергей чоргаар кижи ооң шупту чүүлдери бажып ажыр-даа болза, бодунуң күштүүн көргүзер дээш улам-на хөйнү ап алыр. Харам болгаш улуургак дээш делегейде багай чүүлдер дээрге-ле херек кырында чоргаар чоруктуң уржуу-дур.

Чылда 4.000 долларны ап турар кижи чүге чылда 8.000 долларны алырын күзээрил. 4.000 доллар-биле тодуг-догаа чурттаары аңаа-ла чүүл апарганда, чоргаар чорук ону улам-на бай чурттаар күзелге эккээр-дир. Ол чоргаарал ону өскелерден бай-шыырак, күштүг болуксаарынга чедирер. Оон шупту чүвени бодунга чагыдыксап алырын күзээр. Ынчангаш эрге-чагырыглыг болуру аңаа онзагай таалалды бээр. Өскелерни чагырар, коргулчун соллаттар-биле ойнааны ышкаш, кижилерниң салым-хуузу-биле ойнаары — өске кижилерден ылгалдыг мен деп калчаар-гай чоргааралга ону чедирер.

Чедиишкиннерге доктаавайн, чаа чедиишкиннерже чүткүүрүнче бүдүн-бүдүн нацияларны болгаш политиктиг баштыңчыларны чүү албадап турарыл? База-ла чоргаараар чорук. Чоргаарааары дээрге—маргыжары-дыр. Бир эвес мен чоргаар болур болзумза, делегейде база мен дег ындыг, мээң удурланыкчым азы дайзыным бары олдур...

...Чогум-на чоргаараар чорук шаг-шаандан тура чон болгаш өг-бүле бүрүзүнге кажыыдалды эккеп чораан. Оон өске буруулуг чоруктар ол хире кемниг эвес. Чижээлээрге, арагачыларның аразындан хөглүг эштерни тып ап болур сен. Ынчалза-даа хөлүн эрттир чоргаар болуру дээрге-ле өштүг болуру дээни ол. Чүгле кым-бир кижиге эвес, а Бурганга база.

(«Семья» деп солундан очулдурган.)

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ

Понедельник

ДЕКАБРЬ 3

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 9.40 Мультфильм. 10.30 Бут бөмбүгүнүң допчулалы. 11.00 «Дилеп чоруптувус». «Канчаар дыштанып турар бис» деп бөлүктен. 11.00 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Үе». 13.10—14.40 Фигурлуг чуңгулаашкын. Делегей маргылдаалары. Көргүзүглүг чуңгулаашкыннар. 15.30 В. Готовцева ырлаар. 15.55 «Кыдыкы черлер». Телефильм. Чукотканың чурттакчы чонунуң нарын айтырыгларының дугайында. 16.45 Уругларга дамчыдылга. 17.45 ТТ экранында «Юлейсрадио» компаниязы. Барымдаалыг фильм. «Бойдус амдыызында бистии». 18.10 «Калевала» Мультфильм. 1-2 сериялары. 18.30 «Үе». 19.00 «Бис болгаш экономика». «РАФ» бөгүн». 19.45 «Омега» вариантызы». 5 сериялыг уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Юлейсрадио» компания. «Ак харжыгаштар». Уран-чечен телефильм. 21.55 «Авторжу телевидение». «Юрий Любимовтуң бичии халаптары». «Чоокта чаа». 00.10 Медээлер. 00.25—01.10 «Степан Эрьзяның үш күзели».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 8.55 «Бойдустуң чажыды». Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.30; 9.40 Төөгү. 9 класс. АКШ-ка болган хамааты дайыны. 9.10 Итали дыл. 10.05 Эрудиттерге шенелде мергежилге. 10.50; 11.40 Биология. 7 класс. Иие бүрүлүглер. 11.10 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 12.00 Улусчу аялгалар. 12.15 М. Капуро ырлаар. 12.40 «Абу-Бакар, Үе база бот дугайында». Телефильм. 13.00—14.05 «Хүн» деп сөс канчаар бижиттиверил». Уран-чечен фильм. 18.05 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Киножурнал. 18.40 Реклама. 18.45 «Салгынчыгыш». Уругларга дамчыдылга. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 «Вертикаль». «Сеткил сергек». Барымдаалыг фильм. 20.50 «Адыглар оюну». 21.10 «Үнүүг орук». 21.40 К. Симонов. «Дайын чок 20 хонук». Тоожудан үзүндүлер. Автор номчуур. 22.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 22.25 — 00.00 Фигурлуг чуңгулаашкын. Делегей маргылдаазы. Көргүзүглүг чуңгулаашкыннар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Хөгжүм телеабонементизи. «Конкурс дугайында сактыышкыннар». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Вторник

ДЕКАБРЬ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 Мультфильмнер. 10.15 «Буруу чокка буруулуглар». Телефильм. 10.35 Уругларга дамчыдылга. 11.35 «Маска адаанче бакылавыт». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. «Юлейсрадио» компания. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 Шыдырааға делегей маргылдаазы. 13.25—14.25 «Бистиң амыдыралывыс ужур-утказы». Телефильм. 15.30 Биче улустарның аас чогаал коллективтериниң концерти. 15.50 А. Фет. РСФСР-ниң улустуң артизи Л. Щербинина номчуур. 16.05 «Экии, хөгжүм!». 16.50 «Объектив». 17.25 «Бруниада». Барымдаалыг фильм. «Юлейсрадио» компания. 17.50 «Калевала». Мультфильм. 3-4 сериялары. 18.10 «Бир-ле катап кайгамчыктыг кышкы хүнде». Барымдаалыг фильм. 18.30 «Үе». 19.00 «Ынакшыл база чарлыышкын». Шаандакы болгаш амгы романстар. 19.45 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Маска адаанче бакылавыт». Уран-чечен фильм. «Юлейсрадио» компания. 1-ги сериязы. 22.15 «Сөс». Литературжу-уран-чечен программа. 00.15 Медээлер. 00.30—00.45 Шыдырааға делегей маргылдаазы.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35; 9.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң арга-ыяш курлавырлары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Хөгжүм. 2 класс. П. И. Чайковский. «Уруглар альбому». 11.05 «Вивлиофика». 12.00 «Волковтуң черде кокпалары». Барымдаалыг фильм. 12.15 Т. Дашкова ырлаар. 12.35 Ритмниг гимнастика. 13.05—14.05 «Дачага болган төөгүлер». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 18.05 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Көдээниң амыдыралы» 19.15 Медээлер. 19.20 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Николай Грицюк. Чоңга херээ чок чурукчу». Телефильм. 20.55 «Моондак». «Аныяктар рэкеди». 21.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 23.25 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Сессиязында. 00.25—01.45 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Спартак» — «Динамо» (Москва).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Коллаж. 19.05 «Бис кулдар эвес бис»... Телефильм. 19.35 «Силерниң үнер үенер, артист» Любовь биле Виктор Анисимовтар. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

ДЕКАБРЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 9.50 Мультфильмнер. 10.15 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Спартак» — «Динамо» (Москва). 11.35 «Ол болган... болган...» 11.55 «Маска адаанче бакылавыт». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 12.30 «Үе». 13.10—14.30 Хоккей. Эш хуу ужуражылышкыны. «Лос-Анжелес Кингс» — «Химик». 15.30 «Ак бүрү». Телефильм. 16.00 Хөгжүм эртинези. Я. Сибелиус. Концерт. 16.35 Уругларга дамчыдылга. 17.35 «6-гы километрде концерт». Барымдаалыг фильм. «Юлейсрадио» компания. 18.00 «Калевала». Мультфильм. 5-6 сериялары. 18.20 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 18.25 «Резонанс». «Келир үениң Европазы»: баштыңнар ужуражылышкынының соонда». 19.25 Россияның парламент медээчизи. 19.40 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Юлейсрадио» компания. «Маска адаанче бакылавыт». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.10 А. Ахматованың шүлүктеринге композиция. 23.10 «В биле Д» программа. «Виктор Цойнуң чырыткылыг тураскаалынга». 00.40—00.55 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35; 9.35 Физика. 9 класс. Деңзи чок байдал болгаш хөлүн эрттир аары. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Эволюцияның кол угланыглары. 11.05 «Вивлиофика». 12.05 «Ялта-91». 12.15 «Манежтеп манеж чедир». 12.25 «Аңнаашкын». Барымдаалыг фильм. 12.45 «Циркке шупту ынак». «Алибек» джигиттер. 13.10—14.05 «Дачага болган төөгүлер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 18.05 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Концерт. 21.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 23.35 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 00.25—01.45 Хоккей. Эш хуу ужуражылышкыны. «Лос-Анжелес Кингс»—«Химик».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Коллаж. 19.05 Мультфильм. 19.25 Телефильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

ДЕКАБРЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Омега» вариантызы» Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 9.45 Уругларга дамчыдылга. 10.45 «Дириг амытаннар оранында». 11.45 «Маска адаанче бакылавыт». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 Шыдырааға делегей маргылдаазы. 13.25 «Степан Эрьзяның үш күзели». 14.10 Л. Бернстайн. Симфониялыг танцылар. 14.30 «Австрия. Альпы дугайында баллада». Барымдаалыг фильм. 15.40 «Компьютер-биле чугаа». 16.25 «Мастерлер дугайында үш новелла». Барымдаалыг фильм. 17.15 «Калевала». Мультфильм. 7-ги сериязы. 17.25 Политиктиг чугаалар. «Байдал». 17.55 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.40 «Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер». «Экономика биле экология». 19.40 Концерт. 19.50 «Омега» варинтызы». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Маска адаанче бакылавыт». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.10 Авторжу телевидение. «Телескоп». 23.40 Медээлер. 23.55 «Таныжып алыңар». «Парнасче чада» делегей телефестивалының 3-кү чадазы. 00.30—00.45 Шыдырааға делегей маргылдаазы.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Агаар база ону тодарадыры. 8.55; 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Амфибиялар. Чүлерил ол? 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Ак-көк шилен». Телефильм. 12.15 Ритмниг гимнастика. 12.45 Телефильм. 13.15—14.05 «Дачага болган төөгүлер». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 18.05 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Кижизидилге дугайында 30 минута иштинде». 18.50 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 19.35 «Айтырыглар, харыылар». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдаар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Телефильм. 20.40 Фильм-концерт. 21.45 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 23.55—00.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Ритмниг гимнастика. 19.30 «Элдептиг шведтер». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

ДЕКАБРЬ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Омега» вариантызы». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 9.40 «Сөс». 11.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.10 «Цам». Моол байырлал. 13.40—14.40 Л. Тимофеева ойнаар (фортепиано). 15.30 Мультфильм. 15.45 1988 чылда чер шимчээшкининге таварышкан Ленинакан хоорайның чурттакчыларының дугайында. 16.10 «Ногаан сайгылгаан». 16.45 Концерт. 17.30 «ТелеЭКО». Журнал. 18.00 «Ферскотти» бөлүк-биле ужуражылышкын. (Финляндия). 18.30 «Үе». 19.00 М. Мусоргский. «Тас дагга дүн». 19.10 Дипломатчы эвес беседалар. 19.35 «Ол болган... болган...» 19.55 «В биле Д» программа көргүзүп тур. «500 хонук» программа». 20.55 Коллаж. 21.00 «Үе». 21.30 ИХМ медээлери. 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.45—01.10 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35; 9.35 Бистиң долгандыр хүрээлел. 1 класс. Школа болгаш мээң эштерим. 8.55 9.55 «Дүнеки Эрмитаж». Барымдаалыг телефильм. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Даглар болгаш оргулааштар. 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 Аас чогаал ансамблиниң концерти. 12.15 Озалондак чок шимчээшкин дээш. 12.20 Гнесиннер аттыг хөгжүм училищезиниң сургуулдарының оюн көргүзүгү. 13.10—14.05 «Дачага болган төөгүлер». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 18.05 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 «Өвүр-левир» видеоканал. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар». 20.15 Коллаж. 20.20 Кинофестиваль «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». «Ложкин алдынны кайда чажырып турарыл». Телефильм. 20.50 Чугула интервью. 21.05 Фильм концерт. 21.45 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 23.55—00.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Еврей хөгжүмүнүң, ырларның фестивалы». 19.45 Бүгүдеге спорт. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

ДЕКАБРЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Авам, ачам база мен». 9.05 «Чуртта, Чер!». 10.05 «Партнер». 10.35 «Пи» демдек адаа-биле. 11.35 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 12.05 И. Селезнева режиссёрнуң фильмнери. «Шак мындыг төөгү». 13.45 Кинопрограмма. «XX чүс чыл. Дүвүренчиг үениң хрониказы». Уран-чечен-публицистиг фильм. «Буруузун арылдырары». 1-ги сериязы. 14.55 «Пласидо Доминго-биле чаңгыс кежээ». Хөгжүмнүг фильм. 15.50 Мультфильм. 16.00 Баянист-аккордеонистерниң 1 делегей конкурузунуң ажыдыышкыны. 17.30 «Делегей панорамазы». 18.15 «Кээргенчиг гусарга дузадан кадып көрүңер». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 19.30 ССРЭ чазаанда. 19.40 «Кээргенчиг гусарга дузадан кадып көрүңер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Эртем-тайылбырлыг фильм. «Панда». 21.55 «Парнасче чада». Делегейниң телефестивалы. 00.10—00.25 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Чаа өгленгеннерге реактор». Барымдалыг фильм. 9.00 Татар улустуң ырлары. 9.20 Арена. 10.20 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 12.20 Орус чугаа. 12.50 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Хан кымга херегил?» 13.00 «Кадар он бир». Россия телевидениезиниң программазы. «Орус аажы-чаң». 15.15 Россия балединиң аныяк артистери. 16.15; 18.45 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 17.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 18.25 Телекөвүрүг «Моссовет — Ленсовет». 19.50 «Элизабетти манап». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.30 Ф. Лист. Венгр рапсодия. 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 22.25 А. Морозов композиторнуң чогаадыкчы кежээзи. 23.40 Коллаж. 23.45 А. Морозов композиторнуң чогаадыкчы ажылының кежээзиниң уланчызы. 01.10—02.05 Киноконцерт «Кино, ынакшыл база фантазия».

Воскресенье

ДЕКАБРЬ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 Адачуртунга бараан болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 Кинопрограмма «XX чүс чыл. Дүвүренчиг үениң хрониказы». «Буруузун арылдырары». Уран-чечен-публицистиг фильм. 2-ги сериязы 14.45 Мультфильм. 15.00 «Кедээден дамчыдылга». 16.00 «Чаа салгал шилип ап тур». «Юниор-банк». Аныяк банкирлерниң маргылдаазы. 17.15 Бүгүдеге педагогика. 18.15 «Альфред Нобельдиң XX чүс чылы». 19.15 Россияның парламент медээчизи. 19.30 «Шантаж». Уран-чечен фильм. 1-2 сериязы. (Италия). 21.00 «Үе». 21.45 «Мөңге болгаш бөдүүн чүүлдер дугайында». 21.45 П. И. Чайковский. 100 романс. 22.05 «Маппет-шоу». Ойнаарактар фильм-концерти. 19-20 сериязы. 22.55 «Чүү? Каяа? Кажан?». 23.55—00.10 Шыдырааға делегей маргылдаазы.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 «Чер дүвүреливис». «Хемни меңээ бериңер...». Барымдаалыг фильм. 9.05 «Кадыр черде». Уран-чечен телефильм 1-2 сериялары. 11.15 «Херээжен биле эр». Телешии. 13.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 15.15 Видеоканал «Совет Россия». 17.45 «Планета». 18.40 Эстрадалыг шоу-программа. 19.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.00 «Бистиң чурттап орар оранывыс». Б. Добродеев режиссернуң фильмнери. «Горькийниң өңнүү—Андреева». 21.00 «Үе». 21.30 «Кедерээнде салдыкпас...». Уран-чечен фильм. (Югославия). 22.40—23.20 Уран гимнастика. Делегей маргылдаалары.

Чарлалдар бюрозу

ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының Тывада девискээр талазы-биле кол эргелелин Тываның күрүнениң коммерция-дугуржулга республика компаниязы кылдыр эде организастааны-биле холбаштыр бүгү агар саннарын, санажылгаларын 1990 чылдың декабрь 20-ге чедир хынажып алырын хамаарышкан организацияларга дыңнадып тур.

Айыттынган хуусаа соонда негелделер хүлээп албас.

• • •

Чонну ажыл-биле хандырар республика төвү Улуг-Хемниң ыяш ажыл-агыйы черинге ажылдаар дараазында специалистерни болгаш ажылдакчыларны чалап турар: бус котелдарының машинизи, слесарь-сантехник, слесарьлар, станок башкарыкчылары, дилген ыяш материалдарын шилиир кижилер, электриктер, краннар башкарыкчылары, газ болгаш электри-биле каҗыакчылар, чазаныкчылар, инженер-электрик, бүдүрүлге-техниктиг килдис начальниги, ыяш дилдирер мастер.

Чонну ажыл-биле хандырар төптүң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 34, кабинет 2.

• • •

«Кызыл ТЭС тудуг» эргелели 1991 чылдың дургузунда 18 квартиралыг чуртталга бажыңын тудуп болур. Ындыг бажың туттурар алырын күзээн кандыг-даа организация, кооператив азы хуу кижилер бистиң агар санывысче керээде көрдүнген акшазын шилчидер болза, 1991 чылдың ноябрь-декабрь айларында белен бажыңны ап болур.

Бистиң-биле керээни бо чылдың декабрь айның 15-ке чедир чарып ап болур. Силерниң организацияңар ол бажыңдан бир, ийи, үш-даа квартираны алыр кылдыр керээни чарып ап болур.

Айтырыгны тудуг эргелелиниң начальнигинден билип ап болур. Эргелелге № 3 автобус-биле чедер. «Электростанция» деп автобус доктаар черге дүжер.

Кызылдың уран чүүл училищези 1990—91 өөредилге чылының доозукчуларының баш удур хуваалдазын кылып турар. Хуваалда ёзугаар специалистер баар культура албан черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң төлээлекчилерин түңнел хуваалданың ажылынга киржиринче чалап тур.

Түңнел хуваалда декабрь 5-те 14 шакта Ленин кудумчузунда 2 дугаар бажыңның № 8 аудиториязынга болур. Телефон 3-29-25.

Кино

ДЕКАБРЬ 2-де

«НАЙЫРАЛ»: «Давайте любить» 9.10, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Отряд ниндзей» 9.30, 13.30, 17.30, **«Игра в смерть»** 11.30, 15.30, 19.30 шактарда

«ПИОНЕР»: «На златом крыльце сидели» 9.00, 12.10, **«Тайна карпатского замка»** 10.30, 13.40, **«Последний зов любви»** (2 сериялыг, Индия) 15.20, 18.00, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Огонь, вода и медные трубы» 11.00, **«Давайте надеяться, что будет девочка»** 12.30, 14.40, 16.50, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Черная пантера» 9.30, **«Рам и Лакхан»** (2 сериялыг, Индия) 11.00, 13.50, 16.40, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: **«Трантн-Вантн»** 14.00, **«Кому на Руси жить...».** 15.30, 18.20 шактарда.

ДЕКАБРЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Давайте любить» (СФРЮ) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 кинопанорамма, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Солнце в кармане» 9.00, 12.20, **«Ловушка для кошек»** 10.30, 13.50, **«Последний зов любви»** (2 сериялыг, Индия) 15.40, 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Замри, умри — воскресни» 13.00, 19.00, **«Запасной, на старт!»** 15.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Рам и Лакхан» (2 сериялыг, Индия) 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: **«Рассказ «Харлея»** 17.30, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

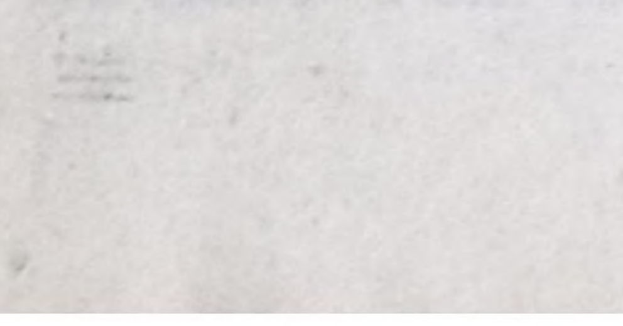

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ чолуу келбейн барганда — 2-32-75 ◆ Бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга аммазы
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Чагыг № 537.